Cumali DEMİREL

FELSEFE ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

2021

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

FRANKFURT OKULU VE DOĞA FELSEFESİ

Hazırlayan
Cumali DEMİREL

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Haluk AŞAR

Yüksek Lisans Tezi

MAYIS 2021, KAYSERİ

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

FRANKFURT OKULU VE DOĞA FELSEFESİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
Cumali DEMİREL

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Haluk AŞAR

MAYIS 2021, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Adı-Soyadı: Cumali DEMİREL
İmza :

T.C.

ERCİYES ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı :

Program Adı :

Tez Başlığı :

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Önsöz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam …… sayfalık kısmına ilişkin …../…../20…….. tarihinde ***Turnitin*** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı**: % .....'** dır.

Filtrelemeye **alıntılar dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimeden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. ……../……./…….

Danışman:	Öğrenci:
İmza	İmza

KILAVUZA UYGUNLUK

"Frankfurt Okulu ve Doğa Felsefesi" adlı Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi'ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan	Tez Danışmanı
Cumali DEMİREL	Haluk AŞAR
İmza	İmza

Ana Bilim Dalı Başkanı
Arslan TOPAKKAYA
İmza

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Dr. Öğr. Üyesi Haluk AŞAR danışmanlığında **Cumali DEMİREL** tarafından hazırlanan **"Frankfurt Okulu ve Doğa Felsefesi"** adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalında **yüksek lisans tezi o**larak kabul edilmiştir.

…….. /…… / ……..

Tez savunma sınav tarihi

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Haluk AŞAR

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Evren Erman RUTLİ

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Celal SABANCI

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun ……...…. tarih ve ……..…… sayılı kararı ile onaylanmıştır.

……. /……../ ……

Prof. Dr. Kenan GÜLLÜ

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Yüksek lisans eğitimim boyunca kendisinden çok şey öğrendiğim bilgi, birikim ve tecrübeleriyle bana yol gösteren ve öğrenci dostu olan değerli hocam Sayın Prof. Dr. Arslan TOPAKKAYA'ya,

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde bana yardımcı olan, ilgi ve desteğini benden esirgemeyen, sabırla öğreten ve gösteren değerli hocam ve danışmanım Sayın Dr. Öğr. Üyesi Haluk AŞAR'a

Bu zor sürecin başarılı bir şekilde sonuçlanmasında yanımda olan aileme, tüm hocalarıma ve arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunuyorum.

Cumali DEMİREL

FRANKFURT OKULU VE DOĞA FELSEFESİ

Cumali DEMİREL

Erciyes Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ocak 2020
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi. Haluk AŞAR

ÖZET

Modern hayat ekonomik, siyasal ve sosyal ilişkiler bağlamında kurulmuştur. Toplumlar, dönemin hâkimi olan dünya ülkeleri arasına girebilmek için sosyo-ekonomik, felsefi ve siyasal koşulları yeniden kurmaya çalışmıştır. Bireylerin, yaşadığı yüzyılın büyüsüne kapılarak, ihtiyaçları, arzuları ve amaçları yapısal değişikliğe uğramıştır. Modern hayatın getirdiği kavramlar toplumları ve bireyleri derinden etkileyerek dönüştürmüştür. Dolayısıyla bireylerin ve toplumların, doğaya ve çevreye karşı davranışları değişmiştir. Doğa ekonomik bir alana indirgenerek şeyleştirilmiştir. Bu bakımdan insan dışındaki diğer canlılar insan için sadece araçsal değere sahip olmuştur. Ancak günümüzde sadece doğa değil, insanlar da artık araçsallaşmadan nasibini almıştır. Frankfurt Okulu kendisine özgü olan 'eleştirel teori' bağlamında toplumun kültürünü, ekonomisini, var olan düşünce yapısını irdeleyerek toplumun bu tarz bir değişim ve dönüşümünü ortaya koymuştur. Frankfurt Okulu'na göre Popüler Kültür ve Aydınlanma, yaşamın her alanında ilerleme ve gelişme kaydederek Aydınlanmanın akıl anlayışının amacından sapmasına, insanın araçsallaştırılmasına, doğa ve çevreye ait değerlerin bozulmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla bu tezin amacı Frankfurt Okulu'nu çevre ilişkisi ve tahribatı bağlamında incelemek, çevre ve doğa felsefesi bakımından nesnel aklın yerini öznel akla nasıl bırakıldığını göstermektir. Ayrıca tüketim toplumunda insanın nesne yerine nasıl geçtiğini araştırmak ve XX. yüzyılda yaşayan insanın varoluş amacını sorgulamaktır.

Anahtar Kelimeler: Frankfurt Okulu, Eleştirel Teori, Aydınlanma, Doğa, Çevre.

FRANKFURT SCHOOL AND PHILOSOPHY OF NATURE

Cumali DEMİREL

Erciyes University,

Institute of Social Sciences Master Thesis, January 2020

Supervisor: Asst. Prof. Haluk AŞAR

ABSTRACT

Modern life is established in the context of economic, political and social relations. Societies tried to re-establish socio-economic, philosophical and political conditions in order to be among the countries of the world that dominated the period. Under the spell of the century in which individuals live, their needs, desires and goals have undergone structural changes. The concepts brought by modern life have transformed societies and individuals deeply. Therefore, the behavior of individuals and societies towards nature and the environment has changed. Nature has been reified by being reduced to an economic sphere. In this respect, other creatures other than human have only had instrumental value for humans. However, today, not only nature but also humans have received their share of instrumentalization. In the context of "critical theory" specific to the Frankfurt School, it has revealed the possibility of society's change and transformation by examining the culture, economy and existing mindset of the society. According to the Frankfurt School, Popular Culture and Enlightenment made progress and development in all areas of life, deviating from the purpose of the mental understanding of the Enlightenment, and instrumentalized human beings and corrupted nature and environmental values. Therefore, the purpose of this thesis is to examine the Frankfurt School in the context of its relation to the environment and its destruction, to show how objective reason is replaced by subjective mind in terms of environment and natural philosophy. In addition, to examine how humans are substitutes for objects in consumer society and to question the purpose of existence of man living in the 20th century.

Keywords: Frankfurt School, Critical Theory, Enlightenment, Nature, Environment.

İÇİNDEKİLER

FRANKFURT OKULU VE DOĞA FELSEFESİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK ..... **i**
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI ..... **ii**
KLAVUZA UYGUNLUK ..... **iii**
KABUL VE ONAY ..... **iv**
ÖN SÖZ ..... **v**
ÖZET ..... **vi**
ABSTRACT ..... **vii**
İÇİNDEKİLER ..... **viii**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

FRANKFURT OKULU

1.1.Frankfurt Okulu'nun Tarihsel Gelişimi 6
1. 1. 1. Enstitü'nün Kuruluşu 6
1. 1. 2. Grünberg Yönetimi 7
1. 1. 3. Enstitü'nün 1920'lerdeki Çalışmaları 7
1. 1. 4. Horkheimer'in Enstitü Yöneticiliğine Atanması 8
1. 2. Frankfurt Okulu'nun Genel Felsefesi 10
1. 2. 1. Eleştirel Teori Nedir? 11
1. 2. 2. Geleneksel Teori ve Eleştirel Teori Arasındaki Ayrım 14
1. 2. 4. Negatif Diyalektiğin Anlamı 19
1. 2. 5. Kültür Endüstrisi Nedir? 22
1. 3. Frankfurt Okulu Açısından Aydınlanma Eleştirisi ve Diyalektiği 25
1. 3. 1. Aydınlanma Nedir? 25
1. 3. 2. Frankfurt Okulu'nun Aydınlanmaya Yönelik Eleştirel Tutumu 29
1. 3. 2. 1. Frankfurt Okulu'nun Nesnel Akıl ve Öznel Akıl Ayrımı 32

İKİNCİ BÖLÜM

FRANKFURT OKULU BAĞLAMINDA ÇEVRE FELSEFESİ

2. 1. Çevre Kavramının Genel Tanımı 37
2. 1. 1. Çevre Kavramının Felsefi Gelişmeleri 40
2. 1. 2. Felsefe ve Çevre İlişkisi 42
2.1.3. Çevre ve Etik İlişkisi 46
2. 1. 4. Çevre Kavramına Etik Yaklaşımlar 49
2. 1. 4. 1. İnsan Merkezci (Antroposentrik) Yaklaşım 49
2. 1. 4. 2. Canlı Merkezci (Biosentrik) Yaklaşım 50
2. 1. 4. 3. Çevre Merkezci (Ekosentrik) Yaklaşım 53
2. 2. Frankfurt Okulu'nda Doğa ve Çevre İlişkisi 54
2. 2. 1. Aydınlanma Kültürüne Yönelik Eleştirel Tutum ve Çevre İlişkisi 58
2. 2. 2. Nesnel Akıl ve Öznel Akıl Bağlamında Çevre Felsefesi 61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FRANKFURT OKULU BAĞLAMINDA KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ VE TÜKETİM TOPLUMUNDA ÇEVRENİN ÖNEMİ

3.1.Kültür Nedir? 70
3.2. Popüler Kültür ve Kültür Endüstrisi Bağlamında Frankfurt Okulu 73
3. 3. Kültür Endüstrisi ve Tüketim Toplumunda Çevrenin Önemi 81
SONUÇ 96
KAYNAKÇA 101

GİRİŞ

II. Dünya Savaşı, yeni bir dünya düzeninin kurulmasına neden olmuş, toplumları ve bireyleri derinden sarsmıştır. Savaş, devletlerin ekonomi ve siyasi politikalarını değiştirerek küresel güçteki ülkelerin dengelerini belirlemiştir. Modern dünyada ise yaşanan teknolojik ilerlemeler ve bilgi alışverişi yeni evrensel değerler yaratmıştır. Dolayısıyla birey, kendi kültür ve değerlerinin yerine sürekli değişen bir kültürde yaşamaya çalışmış, kendini geliştirememenin yanı sıra doğa ve çevreye de önem vermemiştir.

Sanayileşmenin başlangıcıyla birlikte değişen bilimsel bilgi ve teknoloji daha fazla tüketimi getirmiştir. Küresel şirketler ve sermayedarlar, tüketimin üretimini sürekli olarak sağlamak için kısa vadeli teknolojik ürünleri ve bunların getirisi olarak algılanan mutluluğu yaratmak istemişlerdir. Hızlı gelişen teknolojinin tek gayesi, üretilen malların bir an önce tüketilip yerine yeni gelecek olan malların da yeniden tüketilmesi olmuştur. Dolayısıyla insanlar, tüketimin haz ve mutlulukla bağlantılı olduğunu düşünerek sürekli bir şeylere sahip olmayı amaç haline getirmişlerdir. Bu durum modern toplumda belirgin hale gelerek döneminin kültürel öğelerini etkilemiş, nesnelerin tüketim hızını arttırmıştır. Toplumun benimsediği değer ve yargılar nesneye göre belirlenmiştir. Dolayısıyla XX. yüzyılda yaşayan insan, kendi var oluş amacını belirlemeden teknolojiyi, modayı, satın almayı, tüketmeyi amaçlamıştır.

Frankfurt Okulu; hızlı gelişen teknolojinin toplumu ve insanı nasıl etkilediğini, kapitalist ekonomiyi ve aklı nasıl tahakkümü altına aldığını, siyasal sistemler vb. alanların insan ve doğa arasındaki bağlantılarının nasıl koptuğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla bu problemlerin nedenlerini sorgulayan Frankfurt Okulu, eleştirel teori bağlamında toplumun kültürünü, ekonomisini, düşünce yapısını irdeleyerek yeni bir toplum felsefesi yaratmaya çalışmıştır. Aydınlanmanın, aklı yüceltip toplum ve çevrede yarattığı yıkımın nedenlerini, insanların aklı neden kötüye kullandığını düşünmüştür. Kapitalist düzende kurulan aklın toplumu, çevreyi ve doğayı nasıl etkilediğini

sorgulamıştır. Şöyle ki, Adorno ve Horkheimer doğaya, çevreye ve topluma hâkim olmaya çalışan aklın, Aydınlanma çatısı altında insanları kontrol ettiğini iddia etmişlerdir. Bu düşünce aklın kendisini de bir araç konumuna getirmiş ve insanın sahip olmak istediği şeye ulaşana kadar aklı bir araç olarak görmüştür. Modern toplumda akıl, öznenin bilgisine sahip olmamakla birlikte, doğanın hâkimiyetini ele almak ve yeni bir akıl tasarısı (kirleten, tüketen ve satın alan bir toplum) yaratmak için alet edilmiştir. İnsan, kendi haz ve duyguları doğrultusunda hareket ederek daha çok satın almayı, tüketmeyi benimsemiş bunun sonucunda yaşanan kirlenmeyi ve bozulmayı önemsememiştir. Bu durum Adorno'ya göre endüstrinin ve teknolojinin yüksek olduğu toplumlarda, kültürel alanı da ele geçirerek bireyi, 'toplumsal nesne' konumuna getirmiştir. Dolayısıyla endüstrileşen kültür, yaratılan ihtiyaçlar ile insanları manipüle ederek var olan düzene uymaya zorlamaktadır. Kitle iletişim araçları ile müzik, sinema, moda, iletişim, alışveriş ve aile ilişkileri gibi kültürel ürünlerin pazarlanması ve satılması için kapitalist sistem, kültürü endüstrinin bir aygıtı haline getirmektedir. Dolayısıyla bu sistem bireyin kendi haz ve mutluluğuyla uğraşmasını, satın almasını, tüketmesini yani, insanın sadece bireyselliğini doyurmaktadır. Anlık haz ve zevke bağlı olarak duyguları ve düşünceleri değişen birey, pasif hale gelerek akıl tutulması yaşamaktadır. Aklın yıkıcı bir güce dönüşmesinden dolayı meydana gelen olay ve durumların nedenlerini Horkheimer'in öznel ve nesnel olarak ayırdığı akıl tasarısı bağlamında düşünebiliriz.

Şöyle ki, öznel akıl araç ve amaçlarla ilgili olup bireyin ulaşmak istediği nesneye amaçlar doğrultusunda sahip olmak için aklı araçsallaştırmıştır. Bu nedenle öznel akıl, kuramsal şekilde düşünmeden birtakım amaçlara ulaşmak için en doğru araçları seçen, biçimsel bir akıldır. Nesnel akıl ise kavramlar üretir ve herkes için geçerli olabilecek ilkeler bulmaya çalışır ve aynı zamanda öznel aklı da içine alarak eleştirir, onun ötesine geçmeye çabalar. Evrensel bir rasyonellik kurmayı hedefler. İnsanın, mutlak doğrularını ve amaçlarını anlamlandırması gerektiğini vurgular; araçların değil, amaçların önemli olduğunu ifade eder. Bu doğrultuda hareket eden insanların ölçüt olarak evrensel rasyonellik içinde sistematik olarak düşünmelerini bekler. Evrensel doğrular ve hakikatin bilgisiyle, bireyin kişisel çıkar ve doğrularını uzlaştırmaya çalışır. Nesnel akıl, bireyin özgürlüğünü ve davranışlarını gerçekliğin yapısında düşünmesini ister ve bireyi kendi hayatına yön verecek ilkeleri bulmaya davet eder.

Horkheimer ‘öznel aklın’ ‘nesnel akıl’ yerine geçmesi ile insanın büyük bir değişime uğradığını ifade etmektedir. Modern dönemde bu değişim ve dönüşümlere bağlı olarak insanın doğa ve çevreye karşı davranışı, isteme ve satın almasının altında yatan hızlı tüketimi ve çevreye verdiği zararları görmekteyiz. Bu nedenle, kişisel çıkar ile hareket eden bireylerin davranışları, doğanın daha çok bozulmasına ve kirlenmesine sebep olmaktadır. Çünkü öznel akıl, ulaşılmak istenen amacın rasyonel olup olmadığına bakmaz, amaca nasıl ulaşacağını hesaplar. Birey bu durumda öznel akıl ile hareket ettiği sürece kişisel çıkar ve istençleri işe yararlık temelinde gerçekleştirir. Dolayısıyla öznel akıl, bireylerin anlık mantığına ve isteğine bağlı olarak değişen bir akıl tasavvurudur. Bu akıl tasavvuru içinde olan birey, anlık haz ve duygular içinde olacağı için sadece kendini düşünecektir. Satın alarak, tüketerek, kirleterek kendi duygularını tatmin etmek için uğraşacaktır. Frankfurt Okulu düşünürleri de günümüz dünyasını tam da öznel akılla hareket eden insanlar topluluğu olarak ifade etmektedir.

Oluşan bütün bu problemlerle birlikte bireyin, toplum ve çevre ilişkisini nasıl kuracağını, çevre ve doğanın önemini ne şekilde bileceğini, hızlı gelişen teknolojiyi kendine nasıl uyarlayacağını düşündüğümüzde karşımıza XX. yüzyıl insanı çıkacaktır. Bu bakımdan çalışmamın amacı öncelikle birey-çevre ilişkisi bağlamında insanı irdelemek ve günümüz coğrafyasında yaşanılan çevre tahribatının nedenlerini sorgulamak ve tüm bunları Frankfurt Okulu felsefesi bağlamında değerlendirmektir. Bu konu üzerinde herhangi bir çalışmanın olmaması da konuyu tez konusu olarak seçmemin önemli sebeplerinden biridir.

Çalışmamın ilk bölümünde, Frankfurt Okulu’nun tarih sahnesine çıkışı anlatılmıştır. Eleştirel teorinin; bilimsel ve geleneksel teoriden farkı, aynı zamanda negatif diyalektik ve eleştirel teori bağlamında toplumun genel sosyolojik faaliyetleri ve politik durumu anlatılmıştır. Toplumsal bilincin ve çıkarın yanı sıra bireyin özgürlük ve varoluş durumlarına, inanç ve tutumlarına, belli bir ideolojiye bağlı olan fikir ve yaklaşımlarına rehber olduğu ifade edilmiştir. Buna bağlı olarak Frankfurt Okulu, aklı yücelten fakat insanı alçaltan aydınlanmacıları eleştirmiştir. Aydınlanma bağlamında yaratılan aklın hükümranlığına, bireyin doğa ve çevre karşısındaki genel tutumuna, aydınlanmaya bağlı olarak aklın yanlış kullanımlarına işaret etmiştir. Aklı, öznel ve nesnel olarak ikiye ayırıp ele almıştır.

İkinci bölümde ise Frankfurt Okulu bağlamında çevre felsefesi ve insanın doğa karşısındaki davranışları incelenmiş, 'araçsal akıl'ın doğa karşısındaki hâkimiyetine vurgu yapılmıştır. Çevre kavramının felsefi gelişimlerine ve filozofların çevre tanımlarına bakılmıştır. Bununla birlikte çevre- etik ilişki araştırılmıştır. Yine bu bölümde Frankfurt Okulu'nda doğa ve çevre ilişkisi, aydınlanma eleştirisi bağlamında toplumun kültürel gelişmişlik seviyesi içinde incelenmiştir. Adorno'nun ve Horkheimer'in aydınlanma düşüncesinde; aklı yücelten, doğa ve çevreyi unutan modern toplumlarda yaratılan mitlere bağlı olarak insanı tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak kurgulayan düşüncelere karşı eleştiriler getirilmiştir. Bu bakımdan modernleşme ile başlayan doğaya ve çevreye hâkimiyet kurma çabaları, insanı daha farklı bir boyuta taşıyarak yeni bir insan modeli yaratmıştır. Bu insan modeli bireyselliği, faydacılığı, tüketiciliği destekleyerek doğa ve çevrenin daha çok bozulmasına neden olmuştur. Adorno ve Horkheimer'e göre bu durum, nesnel aklın öznel aklın yerine geçmesinden kaynaklanır. Dolayısıyla nesnel akıl, sistematik olarak insanın tutum ve davranışlarının rasyonalist alanlarını belirlemiştir. Nesnel akıl, rasyonalist bir felsefe kurmaya çalışmış, doğanın varlık olarak görülmesi gerektiğini vurgulamıştır. Öznel akılda ise akıl, araç olarak kullanılarak insanların tercih ve isteklerinde, doğa ve çevreye karşı düşüncelerinde önemli olmuştur. Ayrıca insanların kişisel haz ve tercihlerinde etkili olduğu anlatılmış ve buna bağlı olarak çevrenin ne kadar bozulduğu, doğanın da ne kadar yok edildiği açıklanmıştır.

Üçüncü bölümde ise, kültür endüstrisinin ortaya çıkışı ve tüketim toplumundaki etkileri incelenmiş, çevre ve doğa için önemi araştırılmıştır. Frankfurt Okulu bağlamında kültür endüstrisi ve tüketim toplumunda çevrenin önemine bakılmış, popüler kültür ve kültür endüstrisi araştırılmıştır. Popüler kültüre bağlı olarak değişen insanın temel davranış ve tutumları irdelenmiştir. İnsanların popüler olan nesneleri neden takip ettiği anlatılmış ve tüketmenin verdiği çevresel zararlar araştırılmıştır. Kültür endüstrisi eleştirisi ile kapitalist sistemin meta haline getirdiği kültürel faaliyet alanının bireyler ve toplumlar üzerinde nasıl bir tahakküm yarattığı açıklanmış; sistemin, bireyleri ve toplumları nasıl manipüle ettiği araştırılmıştır. Kitle iletişim araçlarının ve reklamların insanlar üzerinde bıraktığı psiko-sosyal etkinin doğa ve çevreye olan yansımaları da ele alınmıştır. Çalışmanın sonuç kısmında, Frankfurt Okulunun genel felsefesinin sonuçları ve eleştirel teorinin bireye ve topluma yansımaları anlatılmış olup doğa ve çevre

tahribatının nedenlerinin ikinci bölümde geçen nesnel aklın ve öznel aklın yerini nasıl aldığı ifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

FRANKFURT OKULU

1.1.Frankfurt Okulu'nun Tarihsel Gelişimi

1. 1. 1. Enstitü'nün Kuruluşu

Frankfurt Okulu ile bağdaşan Eleştirel Kuram, birçok anlamda yorumlanmış ve halen yorumlanmakta olan karmaşık bir fenomendir. Okul, Eleştirel Kuram adı altında Frankfurt Üniversitesi'ne bağlı Toplumsal Araştırma Enstitüsü olarak bilinmekteydi.[1] Daha sonra, Eğitim Bakanlığı'nın 3 Şubat 1923 tarihli kararnamesiyle, Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü adı altında kurulmuştur.[2] Ancak Enstitü, resmi olmadan önce zengin bir tahıl tüccarının oğlu olan Felix Weil'in babası Hermann Weil, binaların kurulması ve çalışanlarının ücretlerini karşılaması için bir ödenek sağlamıştır. Bu kuruluşa ilgi gösteren ve o günlerde kendi türünde benzersiz olan daha çok Marksist felsefe ile uğraşan kurumun başlıca mimarları, Felix Weil, Friedrich Pollock ve daha sonra Enstitü'nün yöneticiliğine getirilecek olan Max Horkheimer olacaktır.[3]

1922'de Felix Weil Frankfurt Üniversitesi Rektörü'ne hitaben, Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün oluşturulmasına ilişkin memorandumu kaleme almıştır. Weil, kurumun hedefini, ekonomik altyapıdan kurumsal ve düşünsel üstyapıya kadar 'bütünselliği içinde toplumsal yaşamın bilgisi ve kazanması' olarak açıklamıştır. Weil'in gündemdeki sorunlara ilişkin görüşleri ise devrim, parti örgütlenmesi, sefalet, Alman üniversitelerdeki sıkıntılar, işçi hareketleri gibi durumları tarihsel materyalist nitelikte bir problem olarak belirlemiştir. Enstitü yöneticisinin Frankfurt Üniversitesinden bir profesör olması gerekli görüldüğünden o dönemde ne Weil, ne

---

1 Tom Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 11.

2 Paul – Laurent Assoun, *Frankfurt Okulu*, çev. Işık Ergüden (Ankara: Dost Kitabevi, 2014), 9.

3 Phil Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, çev. Ahmet Özden (İstanbul Kabalcı Yayınevi, 1998), 15.

Horkheimer ne de Pollock profesör olmadığı için bu göreve zorunlu olarak iktisatçı ve tarihçi olan Carl Grünberg getirilmiştir.[4]

1. 1. 2. Grünberg Yönetimi

Enstitü'nün ilk müdürü Carl Grünberg, 1924'teki açılış konuşmasında Enstitü'nün konumunu kişisel bir çıkardan ziyade kurumsal bir politika ve resmi araştırma adı altında Marksist felsefe olduğunu açıklamıştır.[5] Dahası Grünberg, konuşmasının başında Almanya'daki üniversitelere ve bilimsel araştırma merkezlerine eleştiri getirerek mevcut sistemlerinin aksine araştırma yönelimli bir akademinin gerekliliğini vurgulamıştır.[6] Grünberg daha sonra Enstitü'nün belirlediği sefalet, özgürlük, yaşam ve ekonomi gibi konulardan uzaklaşarak toplumsal araştırmalara kaymış, sosyalist politikalarla hareket ederek tarihsel materyalizmin metafizik bir felsefe olduğunu ve dolayısıyla Marx'ın felsefesinde teori-pratik arasındaki bağın olmadığını dile getirmiştir.[7] Grünberg'in yönetimi altındaki çalışmaların önemli bir kısmı ampirik niteliğe sahiptir. Dolayısıyla materyalist tarih anlayışının konusu soyutlama olmayıp gelişen ve değişen sürecin içerisindeki verili somut dünya olarak ifade edilir.[8] Marksist teorinin ve Okul'un politikalarıyla olan bağlantının bu şekilde korunacağını dile getiren Grünberg, çalışmalarını 1920'lerin sonlarına kadar sürdürmüştür.[9]

1. 1. 3. Enstitü'nün 1920'lerdeki Çalışmaları

1920'lerin sonuna doğru Carl Grünberg, hastalığı nedeniyle Enstitüyü ismen yönetiyordu. Kısmen teorik olsa da büyük oranda ampirik olarak değişen ve genişleyen Enstitü, 1929 yılında Weil'in öncülüğünde o zamana kadar yapılan çalışmaları özetleyen altı maddelik yeni bir memorandum yayınlamıştır. Altı temel çalışma alanı; tarihsel materyalizm ve Marksizm'in felsefi temeli, teorik ekonomi, politik ekonominin problemleri, proletaryanın durumu, sosyoloji ve son olarak toplumsal öğretilerin ve partilerin tarihi gibi konular üzerinedir.[10] Enstitü'nün temel nitelikte yayınlanan ilk eseri, Henryk Grossmann'ın *Kapitalist Sistemde Birikim ve Çöküş Yasası* adlı yapıtıdır.

---

4 Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, 16-17.
5 Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, 17.
6 Martin Jay, *Diyalektik İmgelem*, çev. Sevgi Doğan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 50.
7 Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, 19.
8 Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*, 12-13.
9 Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, 20.
10 Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, 21.

Grossmann'ın ekonomi politiğin Marksist yaklaşımlarını sorunsuz kabul edilemeyeceğini beyan ederek 'Marksist Ekonomi' teorinin karmaşık ve eleştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.[11]

Enstitünün teorik anlamda ikinci yayını, Friedrich Pollock'un '*Sovyetler Birliği'nde 1917- 1927 Ekonomik Planlama Deneyimleri*' yapıtı olmuştur. Bu eser ampirik malzemenin değerlendirilmesi üzerine olup, bir rapor olarak tanıtılmıştır. Bu eserde daha çok Sovyetler Birliği'ndeki ekonomik gelişmeler ve toplumsal ekonomik koşulların bağlantıları ele alınmıştır.[12] Grünberg döneminde yayınlanan önemli üçüncü çalışma ise Wittfogel'in Çin'de Ekonomi ve Toplum eseri olmuştur. Wittfogel bu eserinde üstyapısal sorunlara ve tarihsel materyalist öğelerin analizini yapmıştır. Bu çalışmalardan sonra Horkheimer, Enstitünün çalışmalarını değiştirmiştir.[13]

1. 1. 4. Horkheimer'in Enstitü Yöneticiliğine Atanması

Horkheimer'in profesörlük tezi kabul edildikten sonra, Enstitü'nün yöneticiliğine ilişkin kuralları da bildiği için, kürsüye getirilmiş ve toplum üzerine felsefe çalışmalarıyla Enstitü'nün ilk Felsefe profesörü olmuştur.[14] 1930'dan itibaren Horkheimer'in müdür olmasıyla birlikte Okul'un temel yaklaşımlarında önemli değişimler görülmüştür. Okul'un temel ilgileri politik ekonomiden, felsefi ve kültürel olana doğru bir alana geçmiştir.[15] Şöyle ki, 1931 yılında Horkheimer, "Toplumsal Araştırma Enstitüsü'nü yeniden düzenlenmesinden doğmuş bir 'toplumsal felsefe' okulu söz konusudur"[16] diyerek okula yeni bir tanım getirmiştir. Toplumsal felsefe kavramın gerekliliği üzerinde temellenen felsefi düşünüm ile ampirik düşünmeye yönelik bilimsel soruşturmanın birbirine eklemlenmesinin problem oluşturduğuna ilişkin soruşturma yapan Horkheimer, bu problemin 'bilim-deney' ya da 'teorik-pratik' gibi felsefi sorunsalları çağrıştırdığını söylemektedir. Fakat daha sonra bu ikilemlere karşı bir çözüm olarak, 'Eleştirel Teori' ismini Okul'un temel fikri olarak kabul eder ve '*Geleneksel Teori ve Eleştirel Teori*' manifestosunu açıklar.[17] Horkheimer, 'Eleştirel Teori'nin gerçekliğine ve zihinsel temsiline ilişkin problemleri de düşünerek, Enstitü'ye

---

11 Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, 21-22.
12 Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, 23-24.
13 Sezgin Kızılçelik, *Frankfurt Okulu* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2000), 97.
14 Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, 31.
15 Besim F. Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2001), 20.
16 Laurent Assoun, *Frankfurt Okulu*, 12.
17 Laurent Assoun, *Frankfurt Okulu*, 14.

yeni bir tanım getirmekle birlikte en temel felsefelerinden birini açıklamıştır. Dolayısıyla Okul'un ekonomik ve somut olan temel çalışma alanlarından felsefi, kültürel ve sosyolojik alana doğru bir değişim gerçekleştirmiştir.

Horkheimer dışında yoğun çalışmalarıyla katkı sağlayan Pollock, Löwenthal, Adorno ve Marcuse olmuştur. 30 Ocak 1933'te Almanya'da iktidara gelen Hitler, "devlete karşı eğilimler taşıdığı" gerekçesiyle Mart ayında Enstitü'yü kapattırır. Hitler'in Okulu kapatmasının nedenini düşündüğümüzde, üyelerinin çoğunun Yahudi olduğu gerçeği ile karşılaşırız. Kapatılan okulla birlikte Horkheimer, Hitler'in üniversiteden attığı ilk profesör unvanını da almıştır. 1934'ten itibaren Okul üyelerinin çoğunun bu tarihte ABD'ye yerleşme planları yaptığı görülür. 1935 yılında, Columbia Üniversitesi'nin daveti üzerine Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü yeniden New York'ta kurulmuştur. 1950 yılına kadar ABD'de çalışmalarına devam eden Okul, 1950'de Batı Alman hükümetinin davetiyle Almanya'ya dönen Adorno ve Horkheimer tarafından, Frankfurt'ta Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü olarak yeniden kurulur. Bu aşamada Marcuse ve Löwenthal, ABD'de kalmayı tercih ederek çalışmalarına orada devam etmişlerdir.[18]

Frankfurt Okulu'nun 1950'li yıllarına baktığımızda, okulun üyeleri arasında önemli ölçüde ayrılıklar yaşandığını görürüz. Başka bir deyişle, bu yıllarda Marcuse, Fromm, Löwenthal Amerika'da kalmayı tercih etmiş; Adorno ve Horkheimer ise Almanya'ya dönerek Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nü yeniden kurmuş ve düşünürler arasında fikir ayrılıkları yaşanmıştır. Bu nedenle II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Frankfurt Okulu'nun üyelerinin ortak bir düşünce içinde oldukları söylenemez. 1930'lu yıllardan 40'lı yıllara kadar Frankfurt Okulu'nun bütün üyeleri ortak bir amaç ve düşünce içinde olmakla birlikte eleştirel teori üzerinde çalışmışlardır. Fakat 1950 ve 1960'lı yıllarda Frankfurt Okulu, Adorno ve Horkheimer'in görüşleri ve çalışmaları doğrultusunda enstitüyü yeniden kurar.[19] Frankfurt Okulu'nun son dönemi 1970'li yılların başında yaşanmıştır. Okul'un etkisi gittikçe azalmış, Adorno'nun 1969 ve Horkheimer'in 1973 yılındaki vefatıyla birlikte Okulun varlığı sarsılmaya başlamıştır. Okul, kuruluş felsefesinde etkili olan Marksist anlayıştan uzaklaşmıştır. "Yine de Frankfurt Okulu'nun (hem Marksçı hem de Marksçı olmayan) temel anlayışlarından

[18] Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum*, 20.
[19] Paradigma Felsefe Sözlüğü, Ahmet Cevizci, (İstanbul: Paradigma Yayıncılık), 2013, 683.

bazıları birçok farklı alandaki toplum bilimcinin çalışmasında yer aldı ve ayrıca Jürgen Habermas bu anlayışları toplumsal bilgi olanağının koşullarının yenilenmiş bir eleştirisinde ve Marksçı tarih ve modern kapitalizm kuramının yeniden değerlendirilmelerinde özgün bir biçimde geliştirdi."[20] Habermas; Adorno ve Horkheimer'in öğrencisi olarak okula katılmış ve okulun son büyük temsilcisi sayılmıştır. Bunun yanında Erich Fromm, Walter Benjamin, Wilhelm Reich gibi önemli düşünürler de Frankfurt Okulu'nun üyesi olmuştur. Görüldüğü gibi Frankfurt Okulu'nun kuruluşuna baktığımızda maddi zorluklar, üyeler arasında ayrılıklar, Nazilerin baskısı, ABD'ye göç gibi sorunlarla uğraşıldığını fakat kendilerine özgü felsefeleriyle toplumu yeniden incelediklerini görürüz. Dolayısıyla Adorno ve Horkheimer toplumu, tarihsel diyalektiği ve felsefeyi "eleştirel teori, negatif diyalektik, aydınlanma eleştirisi ve kültür endüstrisi" gibi kendilerine özgü olan kavramlar ile araştırmıştır. Bu kavramların detayına indiğimizde, Frankfurt Okulu'nun genel felsefisi ortaya çıkmış olacaktır.

1. 2. Frankfurt Okulu'nun Genel Felsefesi

XX. yüzyıl felsefesinin genel temasının 'bunalım' olduğunu söylemek mümkündür. 1900'lü yıllara bakıldığında, bilim ve teknolojinin bu dünyada cenneti yaratma hayalinin, iki dünya savaşı ile yerle bir olduğu görülür. Pragmatist düşüncelerle hareket eden birey, amacına ulaşmak için kendine yeni araçlar aramaya başlamıştır. Tüm bunlar düşünüldüğünde insana, topluma ve geleceğe dair bir umutsuzluk ve bunalım ön plana çıkmıştır. Bu nedenle toplumu anlamak ve anlamlandırmak için yeni akımlar, yeni düşünceler ortaya çıkmış, devletler yeni politika arayışlarına girmiştir. XX. yüzyılın temel felsefi sorunu olan bu bunalım, Frankfurt Okulu'nun problem odağı olmuştur.[21] 'Eleştirel Teori' Frankfurt Okulu'nun en temel felsefi içeriğini açıklayan bir yöntem olarak kabul edilir. Frankfurt Okulu'nun Eleştirel Teori bağlamında XX. yüzyıl içinde yaşanılan olay ve krizlere yönelik yorumu ise "tarih içinde işleyen kriz ve kavram içinde işleyen kriz arasında dolayım"[22] olmuştur. Dolayısıyla Frankfurt Okulu bu krize yönelik çalışmalara Hegel'in özdeşlik teorisi ile Alman idealist felsefesini irdeleyerek başlamıştır. Eleştirel teoriyi zorunlu özdeşlik teorisine bağlı kalmadan

---

20 Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*, 15.
21 Laurent Assoun, *Frankfurt Okulu*, 31.
22 Laurent Assoun, *Frankfurt Okulu*, 31.

öznenin nesne karşısındaki durumunu incelemek ve toplumu anlamak için kullanmışlardır. Yani, bilgiyi özne- nesne ayrımına göre tanımlamayı reddetmişlerdir. Özdeşlik teorisinin reddi ile başlayan çözülme, negatif diyalektik ile devam etmiştir. Tarihsel diyalektiğe negatif diyalektik ile yapıbozumuna girişen Adorno, 'açık uçlu diyalektik' olarak adlandıran Horkheimer, kapalı sistemlere ve geleneksel diyalektiğe karşı eleştiri getirerek düşünsel altyapıyı oluşturmuşlardır. Okul, aydınlanma üzerine araştırma yaparak aklın neden kötüye kullanıldığını araştırmıştır. Buna bağlı olarak gelişen Aydınlanma eleştirisinde ise bireyin özgür bir şekilde aklını kullanma yetisinden doğan problemlere ve aklın yüceliğine eleştiri getirmiştir. İnsanın doğaya hâkim olma çabalarını sorgulamış, Aydınlanmanın genel kabulünün problemli olduğunu ilan etmişlerdir. Son olarak Adorno ve Horkheimer tarafından Amerika'da geliştirilen 'Kültür Endüstrisi' Okulun genel yaklaşımını ifade eden kavramlardan biri olmuştur. Onlara göre kapital sistemin kâr sağlama aygıtına dönüşen kültür endüstrisinin XX. yüzyıl toplumunda yaşayan insanların hayatını nasıl etkilediğini incelemişlerdir. Kültürün ticarileşmesi ve standartlaşması üzerine çalışmalar yapmışlardır. Frankfurt Okulu'nu bu kavramlar doğrultusunda düşündüğümüzde genel felsefesi ortaya çıkacaktır.

1. 2. 1. Eleştirel Teori Nedir?

Frankfurt Okulu; eleştirel teori ile sosyal bilimlere, politik ekonomiye, diyalektik felsefeye eleştiri, sosyal bilim anlayışına ise yeni bir tanım getirmiştir. Horkheimer 1937'de '*Geleneksel ve Eleştirel Teori*' başlıklı makalede geleneksel teori ile eleştirel teori arasındaki farklılığa ve benzerliklere açıklık getirmiştir. Horkheimer 'eleştirel' sözcüğünü bütün olarak, saf aklın idealist eleştirisi anlamında değil, ekonomi politiğin diyalektik yöntem eleştirisindeki anlamıyla kullandığını dile getirmiştir.[23] Yani, Okul eleştirel teoriyi sadece felsefi kavramlar içerisinde kısıtlamamış, politik ekonomi ve sosyolojik olgular ile toplumu diyalektik bir yöntemle anlamaya çalışmıştır. Frankfurt Okulu üyeleri kendi düşüncelerinin Freud'un ve Marx'ın teorileri ile aşağı yukarı aynı olduğunu görmekle birlikte kavramsal olarak kendilerini devrimci olarak görmüşlerdir. Frankfurt Okulu üyelerine göre eleştirel teori, Marx ve Freud'un teorilerinin temel dayanağı estetik yapıları bakımından öyle benzerlikler içerir ki, felsefi bir bakış açısından iki ayrı teoriyi değil de aynı tür teoriyi temsil ettiklerini düşünürler. Yani,

[23] Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, 61-62.

Marksizm ve Psikanalizin ana örneğini ve bu iki teorinin temel yapılarıyla birlikte eleştirel teoriyi oluşturduğunu dile getirirler.[24] Horkheimer ile Adorno'ya göre Eleştirel Teori'nin temel felsefi tezi, Hegel'in verdiği 'Özdeşlik Teorisi'nin reddidir. Yani, Kant'tan Hegel'e kadar İdealist Alman felsefesindeki 'özne ile nesnenin özdeşlik tezini ya da 'hakikatin zorunlu olarak varoluşu' gibi düşünceleri şöyle açıklamışlardır: "Kendini tanıyan öznenin kendisi de, idealist anlayışa uygun olarak, mutlağa özdeşmiş gibi düşünülmelidir; sonsuz olmalıdır. Sonuç olarak, 'Her bilme, kendisiyle özdeş öznenin kendini bilmesidir."[25] Başka bir deyişle, her bilme girişimi öznenin kendisiyle olan düşüncenin bağdaş olduğunu ve salt düşünceye bağlı olduğunu söylemektedir. Şöyle ki, özne kendini hem ampirik hem de rasyonalist bir biçimde tanıdığı için özdeşlik teorisini yıkmaktadır. Bu bakımdan özne gerçek bir teori olarak hükümranlığını sürer ve bu sayede felsefe tarihi içinde yer alır. Dolayısıyla bu durum, Eleştirel Teori'nin rasyonalizmi yenileyerek onaylamayacağı anlamına gelir.[26] Martin Jay'a göre Eleştirel Teori: "gerçek tarihsel öznenin varoluşuna dayanan toplumun 'içkin' (immanent) eleştirisi"[27] dir. Max Horkheimer ise Eleştirel teoriyi şöyle açıklar: "Eleştirel toplum kuramı, görece genel bir kavramla belirlenmiş basit meta fikriyle başlar; sonra kullanılabilir tüm bilgi koşuluyla, yabancı ve kendi yaptığı araştırmalarda elde edilen malzemelerin alınmasıyla, insanların ve olayların mevcut iktisadın değişen yapısıyla, sosyolojik tabakalarla, bireysel psikoloji problemleriyle kurulur."[28] Eleştirel Teori, bu bakımdan belirli bir bilgi alanı içermektedir. Bu alan, ekonomiden sosyolojiye, psikanalizden bireyin varoluşuna kadar bağdaş olduğunu göstermektedir. Günümüzde 'Varlık' geleneksel felsefedeki gibi 'Logos', 'Mutlak Tin' ya da Matematik ve Fizik gibi alanlar üzerinden açıklanmamaktadır. Çünkü geleneksel felsefede ve bilimsel teorilerdeki doğruluk nesnelliğini yitirmiştir. Birey bu durumda akla yatkın bir düzen oluşturma kaygısı yaşamaktadır. Bu kaygı ve endişelerin egemen olması ile bir eleştirel toplum teorisi ortaya çıkmıştır.[29] Başka bir deyişle eleştirel teori, özerk bir pratik alan ya da özgür bir ortam alanı içerisinde hem bireyin hem de toplumun ve

---

24 Raymond Geuss, *Eleştirel Teori Habermas ve Frankfurt Okulu*, çev. Ferda Keskin (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2002), 10.
25 Laurent Assoun, *Frankfurt Okulu*, 33.
26 Laurent Assoun, *Frankfurt Okulu*, 51.
27 Jay, *Diyalektik İmgelem*, 95.
28 Max Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, çev. Mustafa Tüzel (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 373.
29 Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, 49.

kültürün köklü bir dönüşümden geçmesi gerektiğini eleştirel bir öge olarak yeniden tanımlamaktadır.[30] Buna göre başarılı bir eleştirel teorinin etkisinin özgürleşmesi ve aydınlanması gerekmektedir. Daha doğru bir ifade kullanacak olursak, eleştirel teorinin amacı başarılı bir aydınlanma ve özgürleşme sürecinin, öznenin nesne karşısında kendi kendisinin bilinci olmasıdır.[31] Bu açıdan bakılınca Eleştirel Teorinin birey üzerindeki işlev ve etkisini, bireyin toplum içindeki yerini Max Horkheimer şöyle açıklamaktadır:

> *"Birey doyumunu ve onurunu, toplumdaki yeri ile bağlantılı görevleri gücü yettiğince yerine getirmekte ve ayrıntılarda kendisine yöneltilebilecek her türlü güçlü eleştiriye karşın, payına düşeni çalışkanlıkla yapmakta bulur; buna karşılık eleştirel tutumda, gerçekleştiği biçimiyle toplumsal yaşamın herkesin eline tutuşturduğu davranış kılavuzuna kesinlikle güven duyulmaz. Bireyin etkinliğinin önceden çizilmiş sınırlarını doğal kabul etmesini sağlayan birey ve toplum ayrımı, Eleştirel Kuram da önemsizleştirilmiştir. Eleştirel kuram, tek tek etkinliklerin körü körüne bir ortak etkisini belirlediği çerçeveyi, yani verili işbölümünü ve sınıfsal farklılıkları, insanların eyleminden kaynaklanan ve planlı kararlarla, akılcı hedef koymalara da tabi olabilen işlev olarak görür".*[32]

Yukarıdaki alıntıda görüldüğü gibi eleştirel teori, belli bir toplumda yaşayan insanların yaşama kurallarını, ahlaki değer yargılarını ya da kapitalist sistem bağlamında yaşanılan sınıfsal farklılıkları gözetmeksizin mantıklı bir davranışta bulunmalarını hatırlatmaktadır. Bu nedenle insan etkinlikleri var olan nesneleştirme girişimi altında, insanın içsel kabiliyetleri ve özgür olma istenciyle karşılaşır.

Dolayısıyla eleştirel teori bu insanları tarihsel yaşam ve varoluş biçimleri bakımından ekonomik, sosyal, politik durumlarının bir üreticisi olarak görmektedir. Bu bakımdan toplum kendi kategorilerini oluştururken, sürecinin tüm aşamalarında "Eleştirel Kuramı" bilinçli bir şekilde açığa çıkarmaktadır, yani eleştirel teoriyi sosyoloji ve toplumsal bir teori olarak haklılaştırmak için işe koyulur. Eleştirel Teori sadece insan etkilerinin rasyonel örgütlenmesine yönelik bir amacı takip etmez. Aynı zamanda onları psikolojik, sosyolojik, sosyo-kültürel felsefi bir soruşturmaya tabi tutar.

---

30 Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, çev. Osman Akınbay (Ankara: Bilim- Sanat Yayınları, 1998), 335.

31 Geuss, *Eleştirel Teori Habermas ve Frankfurt Okulu*, 89.

32 Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, 355- 356.

Çünkü Eleştirel Teori yalnızca var olan yaşam biçimlerince emredilen amaçlarla değil, insanla, bireyle ve onların her türlü kabiliyetiyle ilgilenmektedir.[33] Bu, Eleştirel Teori'nin bir 'görme tarzı' olarak düşünülmüştür. Dolayısıyla toplumsal felsefe, toplumsal bilimin problemlerinin rezervuarı içinde depodaymış gibi kalmamalıdır. Metafizik olgularla zaman kaybetmemeli ve sarsılmaz olduğu düşünülen nesnellik iddiasında olan düşüncelere de girmemeli ve bundan dolayı da kendi prensipleri gereğince bir kısır döngü içerisinde olmamalıdır. Toplumsal felsefe, yani eleştirel teori bunun karşısına, felsefi teorinin ve uzmanlaşmış bilimsel pratiğin her zaman diyalektik olarak katılacağı bir teori olarak bilinmelidir. Başka deyişle, tümele, Öz'e yönelik teorik müdahale olarak felsefenin, tikel araştırmalara canlandırıcı etkiler vermeye muktedir olacağı düşünülmelidir.[34]

Eleştirel Teori, failleri düşünen, yapan, eden bireylerin kendi düşünce yapılarını ve davranışlarını etkilemektedir. Dolayısıyla Eleştirel Teori, faillere kendi zorlayıcı toplumsal kurumlarının toplumdaki iletişim yapılarını çarpıtarak, tahakküm yetilerini törpüleyerek onları ideolojik dünya görüşlerine ve resimlerine sıkıca sarılmaya yönlendirdiğini göstermektedir. Fakat Eleştirel Teori, faillere bilinçleri ve eylemlerinin farkında olmadıkları toplumsal düşünceyi göstererek durumun bu olmadığını gösterir. Bu bakımdan Eleştirel Teori toplumdaki öznelerin kendi biçimlerinin farkına varmalarını hedefler. Eleştirel Teori'nin amacı, özneleri kendi ortaya çıkışları ya da kökenleri hakkında aydınlatmak; onlara tutum, davranış ya da bireysel düşünceler taşıyan özneler haline geldiklerini açıklamaktır. Eleştirel Teori bireylere hangi koşullarda inanç ve tutumların gerekli olduğunu gösterir. Yani toplumsal özneler olarak nasıl varlığa geldiklerini göstermeye, onlara 'birey' vasfını kazandırmaya çalışır. Bu bakımdan Eleştirel Teori toplumun yapı ve dokusuna, bireyin ekonomik ve sosyal hayatına bir reform getirmekle birlikte, felsefeye, psikanalize ya da ekonomi ve politikaya yeni bir anlam kazandırmıştır.[35]

1. 2. 2. Geleneksel Teori ve Eleştirel Teori Arasındaki Ayrım

Geleneksel teori, nesnelerin isimlerinden çok matematiksel simgeler, aksiyomlar, teoremler ile ilgilenmektedir. Geleneksel teori, mantıksal işlemleri

---

33 Göran Therborn, "Frankfurt Okulu", içinde Frankfurt Okulu, ed., H. Emre Bağce, çev. H. Emre Bağce (Ankara: Doğu- Batı Yayınları, 2005), 22.

34 Laurent Assoun, *Frankfurt Okulu*, 62-63.

35 Geuss, *Eleştirel Teori Habermas ve Frankfurt Okulu*, 107.

rasyonelleştirmekle beraber doğa bilimlerinin büyük bir kısmında da bir kuram işlemektedir. Teori ya da hipotez oluşturma gibi uğraşlarla meşgul olmaktadır.[36] Horkeimer ise, "geleneksel teorinin nesnelliğinin, daima dünyayı betimleyen genel ve kendi içinde tutarlı ilkelerin formulasyonu olduğunu"[37] ileri sürüyordu. Geleneksel araştırmanın hedefi eylemden ziyade saf bilgiydi. Şöyle ki, bilimsel bir bilgi eyleme geçme doğrultusunda yol alıyorsa, bilimin hedefi deneyim ve tecrübe yaşamdan farklı olarak, dünyanın teknolojik açıdan egemenlik altına girmesine neden olmaktadır. Geleneksel teori, düşünce ile eylem arasındaki ayrımı varsayarken eleştirel teori ise birçok açıdan farklılık göstermektedir. Eylemin dışında ve eylemden üstün bir şey olarak bilginin fetişleştirilmesine karşı gelmektedir.[38]

Geleneksel teoriye hizmet eden 'doğa bilimleri' ve bu bilimlerin içkin kuralları gözlem yoluyla elde edilmektedir. Gözlemin belli bir sistematik düzene girip nesnel kabul edilmesiyle olgular hipoteze dönüşür. Gözlem, bu hipotezleri doğrulayacak, onlara meşruiyet kazandıracak ve kendi ölçütlerini belirleyecektir. Bu durum eleştirel teoride farklıdır. Bilgi ve nesneler oluş halindedir. İnsanlık tarihinin bir parçası olsa da ebedi değillerdir. Eleştirel teorinin temel hedefi insanların, belli bir ideolojinin ve belli bir örgütün ortaya çıkardığı ya da dayattığı fikir, düşünce ve tutumlara bağlı olmalarını önlemektir. Bu durum, insanların günlük hayatta yaptığı eylem ve davranışların bilinçli olarak yapıldığını ortaya koymaktadır.[39]

Geleneksel teori daha çok olguların oluşumundan, biyolojinin, fiziğin kurallarından ve formüllerinden bahsetmektedir. Eleştirel tutumu, geleneksel teori anlayışının karşısına çıkartan şey, nesnelerin farklılığından ziyade öznelerin farklılığıdır. Geleneksel teoriler ise yıllarca doğa bilimleri ile zorunlu olarak insanın etkinliğini belirlemişlerdir. Bu tutum toplum içinde ortaya çıkan olgu verilerinden hareket edildiği için bilim insanı kendiliğinin dışında bir faaliyete itmiştir. Başka bir deyişle, eleştirel düşüncenin varlık nedeni günümüzde, bu gerilimin aşılmasına imkân tanımaktadır. Doğal olarak kendiliğinden makul hedeflerin bilincinde olan birey toplumsal yapının içinde kendini ortaya çıkarmaktadır.[40]

---

36 Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, 341.
37 Jay, *Diyalektik İmgelem*, 147.
38 Jay, *Diyalektik İmgelem*, 147.
39 Jan Spurk, *Toplumsal Aklın Eleştirisi*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: Versus Kitap, 2008), 66-67.
40 Laurent Assoun, *Frankfurt Okulu*, 49.

Eleştirel teorinin görevi kültürel geleneğin 'ütopyacı içeriğini kurtarmak', insanın istençlerini, değerlerini, ihtiyaçlarını ve özgürlüklerini ideolojik ifade biçimlerinden ayırmaktır. Çünkü insanın istenci özgürdür. Bir şeyi arzulama ve isteme edimi tamamıyla özne'ye ait olmaktadır. Ancak o zaman insanın istek ve ihtiyaçlarının doğru algısına ulaşmayı ve gerçek çıkarları konusunda doğru görüşler oluşturmayı ümit edebilirler.[41] Eleştirel toplum kuramı, modern uzmanlaşmış işleyişinin aksine, iktisat biliminin eleştirisini yapar ve politik ekonomiyi inceler. Eleştirel teorinin içeriği ekonomiyi yöneten kavramların tam tersine dönüştürülmesiyle oluşur. Yani, adil değişimi genişleyen toplumsal ekonomik ve sosyolojik adaletsizliği, serbest piyasayı ve tekelin hegemonyasında kâr amaçlı düşünen şirketlerin toplum yaşamının sürdürülmesinde halkın sefalet ve acı içinde, maddi ve manevi bozuklukları yaşamasına neden olan problemleri araştırmaktadır.[42] Dolayısıyla eleştirel kuram, bir toplumsal felsefe alanı kurmaktadır. Sadece bireylerle değil, devlet, hukuk, ekonomi, sosyal hayat gibi toplumsal yaşamın biçimlerine de katılan bir topluluğun üyeleri oldukları ölçüde ilgilidir.[43] Eleştirel Teori, çok genel ve soyut kalmayı reddediyordu. Eleştirel Teori, somut tikelliklere ve tarihsel diyalektik içinde gömülü olan ve bütünü hep yeniden kavramaya çabalıyordu. Eleştirel Teori, evrensel olanı (Leibniz'in Monadları gibi Hegel'in Tin'i ya da Nietzsche'nin Güç İstenci gibi) aynı anda evrensel ve tikel olan özel tarihsel fenomenler içinde mevcut olarak değerlendiriyordu. Eleştirel Teori'nin yöntemi bazen, geleneksel anlamda sebep ve sonuçtan daha çok analojiye vurgu yapıyormuş gibi görünmektedir.[44] Frankfurt Okuluna göre Eleştirel Teori'nin ayırıcı özellikleri üç tezden oluşmaktaydı. 1) Eleştirel teori: "insan eylemi için rehber olarak özel bir konumları vardır. 2) Eleştirel teorilerin bilgi içeriği vardır, yani bilgi biçimleridirler. 3) Eleştirel teoriler epistemolojik olarak temel bakımlardan doğa bilimlerden farklıdırlar. Doğa bilimlerinde teoriler 'nesneleştiricidir', eleştirel teoriler 'dönüşlü'dür."[45] Dolayısıyla eleştirel teori faillerine veya düşünen özne'ye içkin anlamda aydınlatıcı bir tür bilgi veren geriye dönüşlü bir eylem olarak ortaya çıkar.

Frankfurt Okulu, geleneksel teoriye karşıt bir sosyal düşünce, sosyo-politik ya da sosyo-ekonomi yönelimi olan eleştirel teoriyi tasarlamıştır. Eleştirel teorinin

41 Geuss, *Eleştirel Teori Habermas ve Frankfurt Okulu*, 132-133.
42 Therborn, "Frankfurt Okulu", 23.
43 Laurent Assoun, *Frankfurt Okulu*, 63.
44 Jay, *Diyalektik İmgelem*, 149.
45 Geuss, *Eleştirel Teori Habermas ve Frankfurt Okulu*, 10-11.

geleneksel teorinin karşıtı durumunda olduğunu, felsefi, metodolojik ve tarihsel bir soruşturma içinde eleştirmiştir.[46] Eleştirel teorinin bilimsel teori arasındaki ayrımı ise eleştirel teorinin bilimsel teorilerin amaçları ya da hedeflerinde, faillerin bu teorileri kullanmasında veya uygulamasında olan farklılıktadır. Bilimsel teorinin amacı 'araçsal'dır. Araçsal aklın işlevi ise bir amacı gerçekleştirmek için en kısa yolu bulmada kullanılan teoridir. Bilimsel teoriler, bu teorileri benimseyen faillerin çevreyle başarılı bir şekilde baş etmesini, böylece amaçlarına ulaşmasını sağlarlar. Araçsal akıl, insanın öznel bir konumda faaliyet göstermesine yol açtığından insanın amaçlarının da belirlenmesinde etkindir. Eleştirel teori ise özgürleşmeyi ve aydınlanmayı, faillerin üzerine inşa edilen amaçların farkına varılmasını hedefler. Ayrıca eleştirel teori ile bilimsel teoriler 'mantıksal' veya 'bilgisel' yapıları bakımından farklıdırlar. Bilimsel teori nesneleştirirken, eleştirel teori özgün 'nesneler' arasında ayrım yapmaktadır. Son olarak, eleştirel teori ile bilimsel teoriler birbirlerinden, bilgisel olarak kabul edilir olup olmadıklarını belirlemede kullanılabilecek kanıt türü konusunda farklıdırlar. Yani, farklı belgeleme türlerine izin verir, kabul ederler. Bilimsel teoriler gözlem ve deney yoluyla doğrulama gerektirir iken eleştirel teori ise daha karmaşık bir değerlendirme sürecini başarıyla tamamlarsa bilgisel açıdan kabul edilebilir. [47]

Eleştirel teori bilimsel teoriden yapısal olarak farklıdır. Çünkü eleştirel teori, 'nesneleştirici' değil 'dönüşlü'dür. Bilimsel teori ise nesnelleştirme üzerine kuruludur. Bu durumda bilim belli kuralları göz önünde bulundurarak formülleştirmekte, yapısal olarak geçerliliğini ve güvenirliliğini matematik ya da fizik diliyle sistemleştirmektedir. Fakat eleştirel teori sadece kendinden farklı bazı nesneler hakkında bir teori olmamıştır. Eleştirel teori aynı zamanda toplumsal teoriler ile insanlar arasındaki iletişim, tüketim ya da ekonomi modelleri üzerinde de düşünme olanağı vermiştir. Eleştirel teorinin sunduğu inanç ve vaatler insanın amaçlarında, sosyalleşmesinde ve kendini toplumun bir parçası olarak görmesinde etkindir. Kuşkusuz eleştirel teori bu ölçütü hitap ettiği faillerine sunmaktadır. Fakat eleştirel teori bu kriteri yalnızca kendini bağlamadan betimlemez, doğru (ya da en azından doğru olmaya en yakın) bir ölçüt olarak kullanır.[48] Bilimsel teori, insanların genel ihtiyaçlarını karşılayacak teknolojiyi üretir, fakat insanı düşünmez. Eleştirel Teori ise, üretilen bu teknolojiyi ve ilerlemeyi insanın durumu,

---

46 Kızılçelik, *Frankfurt Okulu*, 114.
47 Geuss, *Eleştirel Teori Habermas ve Frankfurt Okulu*, 84-85.
48 Geuss, *Eleştirel Teori Habermas ve Frankfurt Okulu*, 121-122.

koşulu ve çıkarları doğrultusunda bireyin karşılaşacağı şeyleri gösterir. Bilimsel teori bilimin genel paradigması içinde her zaman yerini alacakken eleştirel teori ise bilimsel çalışmaların toplumu ve insanı nasıl etkileyeceğini düşünür.

Daha iyi bir toplum olmanın koşulu ve kriterleri üzerine düşünen Horkheimer, yaşadığı dönemin sorunlarına ve yapılan tartışmalara yönelik eleştirel teoriyi ortaya koymuştur. Kapitalist düzenin ayrıntılarını çözmeye çalışmış, Adorno ile birlikte modern birey üzerine odaklanmıştır. Her iki düşünür de modern düşünceyi ve kavramları, metafiziği, geleneksel diyalektiği ve kapalı sistemleri eleştirmiştir. Adorno, Horkheimer ile yazdığı *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde Batı Medeniyeti tarihini yeniden keşfetmeye çalışmıştır. Aydınlanmanın yıkıcı doğasına ilişkin sorgulama yaparak eleştirilerini yapmışlardır. Yani, aydınlanma eleştirisini akla yönelik eleştiri olarak düşünmüşlerdir. Her iki düşünüre göre Aydınlanmanın temel amacı insanları korkudan arındırmak, efendi konuma getirmek, mitleri parçalamak ve dünyanın sırlarını açıklamaktı.[49] Ama insanlığı eski düzen ve anlayıştan kurtarma gücü olduğu kabul edilen aklın daha çok ileri gittiğini ifade etmişlerdir. Aklın, bütün sınırları ve engelleri aşarak bir güce dönüştüğünü savunmuşlardır. Aydınlanma düşüncesine yapılan en sert ve yıkıcı eleştirilerin Adorno ve Horkheimer tarafından geldiğini söylemek mümkündür. Çünkü onlara göre Aydınlanma adı altında yapılan aklın kötü kullanımlarına işaret ederek topluma, bireye, doğaya ve çevreye zarar verildiğini düşünmüşlerdir. Aydınlanma eleştirisini daha çok bilim, teknoloji, totaliterlik ve araçsal aklın eleştirisi gibi alanlara yapmışlardır.

Frankfurt Okulu, aktif olduğu yıllarda yaşanılan ekonomik sıkıntılar, ırkçılık ve totaliterlik gibi sorunları anlamak için eleştirel teoriyi geliştirmiştir. Hemen akabinde tarihsel diyalektiği eleştirel teori eleğinden geçiren Frankfurt Okulu yeni bir düşünme anlayışı geliştirmişti. Negatif diyalektik olarak adlandırılan kavram, bilimsel teori, özdeşlik, özne- nesne ilişkisi gibi genel felsefi problemlere yeni bir görüş getirmiştir. Düşünen özneye yeni bir diyalektik olanağı vererek eleştirel teoride de olduğu gibi negatif diyalektikte de yeni bir düşünme anlayışını geliştirmişlerdi. Bu nedenle negatif diyalektiğin ne anlama geldiğini incelediğimizde Frankfurt Okulunun genel felsefesinin bir başka kavramını incelemiş olacağız.

---

[49] T. W. Adorno ve Max Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, çev. Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2014), 19.

1. 2. 4. Negatif Diyalektiğin Anlamı

Adorno'nun tarihsel felsefi serüvenine baktığımızda, düşünceyi yeni bir konuma oturtmayı amaç edindiğini görürüz. Diyalektik düşünmenin temelinde Hegel ve Marx'in diyalektik kavramına ilişkin soruşturmalara başlayarak yapıbozuma girişmiştir. Çünkü Alman İdealizminin yapıtaşlarından olan Hegel'in diyalektiğinin burjuva toplumunda son bulacağı ve Marx diyalektiğinin de komünist toplumlarda biteceğinden yeni bir diyalektik yöntemin elzem olduğunu düşünmüştür. Dolayısıyla Adorno, Platon'dan başlayıp Hegel'e kadar süren diyalektik geleneğin yapıbozumunu yapmış, kendi diyalektik yönteminin ayrıntılarını *Negatif Diyalektik* kitabında açıklamıştır. Şöyle ki;

> *"Negatif Diyalektik ya da Horkheimer'de kullanıldığı isimlendirmeyle kapalı olmayan, yani deyim yerindeyse açık uçlu diyalektik, yaşamın içinde ortaya çıkan özdeşlik durumlarının olumsuzlanması anlamına gelmektedir. İlerleyişini kendini de olumsuzlamaya değin götüren Negatif diyalektik, toplumsal ilişkiler bağlamında değerlendirildiğinde, insansallığın olumlanmasını ve tersinin de olumsuzlanmasını içermektedir. Değişik bir ifadeyle, kavrama ve düşüncede özdeşliğin çelişki - Widerspruclı- (ya da yaşamın olgusallığı bağlamında nesnelliğe dayanan karşıtlık - Gegensaetz-) olarak anlaşılmasına dayanır".*[50]

Horkheimer, yaşamın içinde var olan özdeşliğe, geleneksel diyalektiğe, kavram-nesne arasındaki zorunlu özdeşliğe 'açık uçlu diyalektik' olarak yorumlamıştır. Açık uçlu diyalektik özdeşliklerin karşıtlığı ve olgusal yaşamanın nesnelliğindeki karşıtlığa karşı olumsuzlamanın olanağını düşünmüştür. Adorno, Platon'dan başlayıp Hegel'e kadar süren diyalektik düşünceye "olumlu ya da pozitif" diyalektik; kendi tasarladığı diyalektiğe ise "negatif, olumsuzlayıcı ya da olumsuz" diyalektik demiştir. Adorno, "olumsuzlamanın olumsuzlanmasında" yatan olumluyu bir unsur olarak görerek olumsuzluk etrafında toplanmayı dile getirir. Çünkü ona göre negatif diyalektik geleneksel diyalektiği bozmuş, hâkim olan egemen düşünce ve yapılara karşı direnmeyi açığa çıkarttırmıştır. Dolayısıyla negatif diyalektiği 'anti- sistem' ya da anti- geleneksel diyalektiğe karşı gelen bir kavram olarak ifade etmiştir.[51] Dahası, negatif diyalektik ile Adorno geleneksel felsefeyi ve varoluşu geriye dönerek yeniden ele almış, birlik ilkesine ve mutlak olarak düşünülen her şeye yeni bir düşünce getirmiştir. Dahası,

---

50 Felsefe Ansiklopedisi, Ahmet Cevizci (İstanbul: Etik Yayınları), 2003, 53.

51 T. W. Adorno, *Negatif Diyalektik*, çev. Şeyda Öztürk (İstanbul: Metis Yayınları, 2014), 11-12.

negatif diyalektik ile özdeşlik ilkesi içinde kurulan felsefeye, kavramsal olmayana, tekile ve tikele eleştiri getirerek gündemine almıştır. Dolayısıyla olumsuzlama aracılığıyla olumlu ve yeni bir düşünce gerçekleştirmeyi düşünerek hem diyalektik felsefede hem de geleneksel varoluş düşüncesinde negatif diyalektiği merkeze almıştır.[52] Bu nedenle Adorno negatif diyalektiği, "gelişigüzel oluşturulmuş kanılarla manasız kesinlikler arasındaki ikilemi, formel, mantıksal ikilemle dolayımlayarak çözmeye çalışır."[53] Adorno'ya göre bir diyalektiğe negatif diyalektik diyebilmek için diyalektiğin kendi içinde çelişki yaratmadan sürekli olarak gelişmesi gerekmektedir. Bu nedenle negatif diyalektiğin, Hegel'in mutlak diyalektik öğretisinin bütünleyici yapısından kurtarılması gerektiğini düşünmüştür. Modern toplumda tümelle tikelin veya özne ve nesnenin uzlaşmaması için öznel akıl, tümelliğin tikellik üzerindeki hegemonya olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle Adorno'nun Platon'dan beri var olduğunu söylediği niteliksel bakımdan farklı olan ve özdeş olmayan varlıkları zorla niceliksel bir özdeşliğe sürükleyen geleneksel diyalektiğin aksine negatif diyalektik, bütünsel bir yapı kurma amacında olmamıştır.[54] Adorno'nun temel çabası, tikel olana içinde var olduğu düşünülen genel (bütün) olanda bir hareket alanı sağlamak ve yaşam alanı kurmaktır. Yani, toplumsal yapının, toplumsal düzen ve totaliterin tikel üzerindeki egemenliğini kırmaya çalışmıştır. Adorno'ya göre tikel, genelin içinde var olmak zorundadır ama tikel yani, birey söz konusu özerkliği sayesinde bu bütünsel yapının içinde var olmak ve özgür olarak yaşamak için kendi tercih ve isteklerini koruyabilmelidir.[55]

Frankfurt Okulu'nun bu içsel kurgusu tüketim toplumuna, aydınlanma eleştirisine ve kültür endüstrisine de yansımıştır. Adorno, negatif diyalektik kitabında bu çalışma alanlarını epistemolojik ve ontolojik olarak soruşturmuş; efsanevi mitlerden oluşan toplum ve bireyi kurtaran özgürleştirici aydınlanmayı, kültür endüstrisini, sanayileşmeyi ve modernleşmeyi sert bir şekilde eleştirmiştir. Çünkü sanayileşmenin ve modernleşmenin bir projesi haline gelen aydınlanma, ilerleyiş içinde gerilemenin yaşandığı bir sisteme dönüşmüştür. Dolayısıyla kültürel tahakkümü yaratan aydınlanma bireylerin özgürlüğünü yitirmesine neden olmuştur.[56] Adorno, bireyin tikel olarak yaşamını gerçekleştirebileceği ve toplumsal yapı içinde özgür bir şekilde varlığını

---

52 Adorno, *Negatif Diyalektik*, 19-20.
53 Adorno, *Negatif Diyalektik*, 61.
54 Felsefe Sözlüğü, Ahmet Cevizci, (İstanbul: Paradigma Yayınları), 2005, 1263.
55 Besim F. Dellaloğlu, Sosyal Bilimlerin Felsefesi (İstanbul Üniversitesi AUZEF), 187.
56 Adorno, *Negatif Diyalektik*, 331-332.

sürdürebileceği bir sistem hayalini kurmuştur. Adorno'nun yaşadığı döneme baktığımızda toplumu, sanayileşmeyi, modernleşmeyi, kültürü ve tüketimi, otoritenin topluma karşı davranış ve tutumlarını realist bir şekilde ele almıştır. Martin Jay bunu şöyle ifade etmiştir: "Adorno, ontoloji ve özdeşlik teorisine yönelik antipatisini sürekli olarak dile getiren kişiydi."[57] Bu bakımdan Adorno özdeşliğe, çelişiksizliğe, tümelin içinde kaybolan tikele ve mutlak düşüncelere karşı eleştiri getirerek negatif diyalektik düşüncesini ortaya atmıştır. "Negatif Diyalektik'te kavramsal düşünce, kavram ile nesne arasındaki farkları olumsuzlayan özdeşleyici düşünce olarak kökten bir eleştiriye tabi tutulur."[58] Yani, negatif diyalektik geleneksel diyalektik yönteme karşı yapıbozucu ve yıkıcı olmuştur. Bonofeld'in *Yıkıcı Akıl ve Olumsuzlama* kitabından aktardığı üzere Angoli şöyle açıklamıştır: "Yer altında oyuklar açan ve bu çabasıyla zorla dayatılmış yenilgi döneminde ayaklanmaya hazırlanan bir köstebeğin çalışmalarına"[59] benzetilmiştir. Angoli'nin yorumunu düşündüğümüzde, Adorno'nun *Negatif Diyalektik* kavramı geleneksel diyalektik felsefeye eleştiri getirip aydınlanma, metafizik, kültür vb. gibi kavramları da yeniden yorumladığını görmekteyiz. Dahası, Bonefeld'e göre negatif diyalektik geleneksel diyalektiğin gözünden kaçan gerçekliğin dogmatik yorumunun yapıbozumuna girişmektedir:

> *"Adorno Negatif Diyalektik'te, haklı olarak, tam da tarihsel materyalizmin dogmatik olarak anlaşılan şeylerin eleştirisi olduğunu ileri sürer. Böyle bir materyalizm, katı görünen her şeyi eritir. Adorno'nun negatif diyalektiği, böyle bir tarihsel materyalizmdir. Negatif Diyalektik, özdeş olanı özdeş olmayana dönüştürüp, kavramda kavramsal olmayanı açığa çıkararak gerçekliğe nüfuz eder ve gerçekliğin dogmatik duruşunu bozar".*[60]

Yukarıdaki alıntıda görüldüğü gibi negatif diyalektik; kalıplaşmış düşüncelere, geleneksel diyalektiğe, özdeşliğe, tarihsel materyalizm içinde oluşan dogmatik düşüncelere ve gerçeğe karşı soruşturma başlatmıştır. Dolayısıyla Adorno'da, negatif diyalektik ile kavramdaki kavramsal olmayana ya da kavram- nesne arasındaki ilişkinin eksikliğini ortaya çıkarma isteği yatmaktadır. Dolayısıyla Adorno: "Şeylerin kavramları

---

57 Jay, *Diyalektik İmgelem*, 133.
58 Behrens, *Adorno Sözlüğü*, 120.
59 Werner Bonefeld, *Yıkıcı Akıl ve Olumsuzlama: Devlet, Sermaye, Sınıf*, çev. Özgür Yalçın (İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2014), 37.
60 Bonefeld, *Yıkıcı Akıl ve Olumsuzlama: Devlet, Sermaye*, *Sınıf*, 37.

içinde çözülmediğinden, geleneksel *adaequatio* (*Lat*. karşılıklı örtüşme) normuyla çelişki oluşturduklarından daha fazlasını ifade etmez."[61] diyerek nesneyi belirli bir kavrama sıkıştırma, hapsetme çabasına girmemiştir. Çünkü geleneksel diyalektik nesnenin tüm potansiyelini bir kavram içinde sıkıştırılarak örtüşeceğini iddia ederken negatif diyalektik, örtüşme umuduna girmeden bütün özdeşliklerden şüphe etmiştir.

> *"Aslında diyalektik ne salt yöntemdir ne de naif anlamıyla gerçek bir şey. Diyalektik yöntem değildir: çünkü düşüncenin vekâlet ettiği özdeşliği barındırmayan uzlaştırılmamış konu bir çelişki barındırır ve ahenkli bir biçimde yorumlama yolundaki bütün girişimlere direnir. Diyalektiğin sebebi düşüncenin düzenlemeci itkisi değil, işte bu uzlaştırılmamış konudur. Diyalektik gerçek bir şey değildir: çünkü çelişiklik bir düşünüm kategorisi, kavram ve şeyin düşüncede karşı karşıya gelmesidir. Bir yordam olarak diyalektik, şeyde deneyimlenen çelişki uğruna ve ona karşı çelişki içinde düşünmek demektir".*[62]

Adorno, yukarıdaki alıntıya göre diyalektik kavramına eleştirel yaklaşarak yeni bir diyalektik yöntemi açıklamaya çalışmıştır. Negatif diyalektik, olumsuzlayıcı özelliğiyle bir düşünme yöntemi geliştirir, nesnel çelişkileri derinlemesine inceler. Olgunun niteliğine, varlık alanına ve kavramdaki karşılığına yönelik araştırma yapma girişiminde bulunmuştur. Dogmatik gerçeklerde yatan yanılsamaları derinlemesine incelemiştir. Dolayısıyla negatif diyalektik özdeşlikten kuşku duyarak kavram ile nesne arasındaki açığı kapatmaya çalışmaktadır.

Adorno'nun bir başka önemli kavramı ise kültür endüstrisidir. Kültür Endüstrisi, kültürün yapay bir şekilde ucuzlaması ve metalaşarak endüstrinin bir parçası haline gelmesini sağlamaktadır. Adorno ve Horkheimer tarafından geliştirilen bu kavram, kapitalist toplumlarda kültürün nasıl endüstrileştiğini ve ticari bir nesneye nasıl dönüştüğünü irdelemişlerdir.

1. 2. 5. Kültür Endüstrisi Nedir?

Kültür Endüstrisi ilk olarak, Horkheimer ve Adorno'nun Amsterdam'da 1947 yılında yayınladıkları *Aydınlanmanın Diyalektiği* kitabındaki "Kültür Endüstrisi, Kitlelerin Aldatılması Olarak Aydınlanma" adlı makalede geçmiştir. Adorno neden 'kültür endüstrisi' kavramını tercih ettiğini, kitlenin ya da halkın içinden parlayan bir

---

61 Adorno, *Negatif Diyalektik*, 17.
62 Adorno, *Negatif Diyalektik*, 139.

kültür olarak anlaşılmaması için kültür endüstrisini kitle kültüründen farklı olduğu şeklinde açıklamıştır. Ona göre kültür endüstrisi, bilindik şeyleri başka niteliklerle birleştirerek halk tarafından tüketilmeye uygun olan ürünleri sistemli olarak üretmiştir. Günümüzdeki teknik olanaklar ve ekonomik koşullar, üretilen malların hızlı dağıtılmasına yardımcı olur. Dahası, kültür endüstrisi yüksek ve düşük kültür arasındaki uçurumu kapatarak birleştirmeye çalışır. Şöyle ki, yüksek kültürün etkileri üzerinde saptırma yaparak kültür etkisiz hale getirilmiştir. Düşük kültürde yaşayan insanların isyankârlığı ise medenileştirme çabalarıyla yok edilmiştir. Dolayısıyla bu iki kültür, kültür endüstrisi çatısı altına girmiştir. Kültür endüstrisi toplumun her kesimine yönelerek insanların bilinç ya da bilinçsizlik seviyelerine bakılmaksızın insanları manipüle ederek, onları ikinci konuma düşürmüştür. Kültür endüstrisince müşteri olan birey, kültür endüstrisinin öznesi değil, nesnesi konumunda olmuştur. Dolayısıyla kitle iletişim araçlarının hızlı gelişmesiyle birlikte modern yüzyılda kültür endüstrisi ticarileşerek alınıp-satılan bir şeye dönüşür.[63] Modern kapitalist toplumda bu durum daha belirgin hale gelmiştir. Endüstriyel ve teknolojik olarak hızlı gelişen toplum, kültürel anlamda da değişime uğramıştır. Kapitalist sistem ve finans üreticileri kültürü şekillendirici konumunda oldukları için her şeyi birbirine benzetmekte ve kendi içinde uyum sağlamaktadır. Radyo, televizyon, sinema ve dergi gibi ürünlerin yanında satın aldığımız eşyalar ve bunların manevi değerleri bir düzen yaratarak insanların bir arada yaşamasını sağlamaktadır. Fakat bu düzende birey nesneler yığını içerisinde kaybolduğu için kendini gerçekleştiremeyerek otoriteye uyum sağlamak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla kültür, üretim güçlerine göre işleyen sanayinin ayrılmaz bir parçası olmuştur.[64]

Kapitalist ekonominin önemli aygıtına dönüşen kültür endüstrisi, bireyin önem verdiği parçalar ve gereksinimler üzerinde hâkimiyet kurar ve bireyi genelin düşüncesinde yaşamaya zorlar. Bunu yaparken de "niteliksel olarak farklı olan ve özdeş olmayanı, niceliksel özdeşlik içinde eritir."[65] Kültür endüstrisince dizayn edilmiş bu parçalar, bütünün kurallarına ve işleyişine göre bireylere 'iyi yaşam' olarak gösterilmiştir. Bu bakımdan birey, kendi değerlerinden uzaklaşarak düzene uymaya

---

63 Theodor W. Adorno, *Kültür Endüstrisi- Kültür Yönetimi*, çev. Nihat Ülner, Mustafa Tüzel ve Elçin Gen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 109-110.

64 Fatma Begüm Özel ve Alper Mumyakmaz, "Max Horkheimer Ve Theodor W. Adorno'da Modern İnsan ve Tüketim İdeolojisi" Akademik Hassasiyetler Dergisi, 5/10 (2018): 61-79, 67-68.

65 Besim Dellaloğlu, "Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında" Cogito Dergisi, Sayı36(2003): 13- 36. 20.

çalışır. Bireyin nasıl düşüneceğine, nelerden zevk alacağına, neyi nerede kullanacağına ortak doğrular ve kurallar doğrultusunda karar vermiştir. Sonuçta birey, düzenin parçası olur ve kendi akıl ve değerlerini sistemin kendisine öngördüğü "ortak mülkü olan kültür" için kaybeder.[66]

Genel olarak kültür endüstrisini düşündüğümüzde, bu kadar hızlı bir şekilde ortaya çıkmasının nedenlerinden belki de en önemlisi sanayileşmenin gelişmesi ve teknolojinin hızla ilerlemesi olmuştur. Buna bağlı olarak bozulan toplumsal yapı, bireyleri yaratılan düzene göre yaşamaya zorlayarak yabancılaştırır, iletişimini kopartır. Bu duruma bağlı olarak kültür endüstrisi yarattığı ihtiyaçlar doğrultusunda insanları manipüle eder ve var olan sisteme uymaya zorlar. Bireyleri kapitalist sistemin içine sürükler. Dolayısıyla kültür endüstrisi bireyi pasif hale getirerek kendi kültür anlayışından uzaklaştırır. Onu tüketime zorlar. Bu durum kitle iletişim araçlarıyla müzik, kitap, moda, alışveriş ve sinema gibi kültürel nesnelerin hızlı üretilmesine ve pazarlanmasına olanak sağlayarak uyum içinde kalmalarını sağlamıştır. Bu yönden düşünüldüğünde kültür endüstrisi bireyleri standartlaştırmakta ve aynılaştırmaktadır. Dünyada tam da kültür endüstrisinin istediği gibi bir refah havası yaratmaktadır. Yapay bir mutluluk yaratarak insanları aldatmaktadır. Çünkü kapitalist ekonomilerde kültür endüstrisi insanların değer verdiği şeyleri belirleyerek ruhuna dokunmaya çalışmaktadır. Bireyin satın alacağı kitapları, dinleyeceği müziği belirlemektedir. Horkheimer ve Adorno'ya göre kültür endüstrisi kitleleri aldatarak insanların ve toplumların bilincini zincire vurmuş, bireylerin kendi bilinçleri doğrultusunda karar vermesini engelleyerek sisteme uymalarını sağlamıştır. Dahası, düşünürlere göre aydınlanma çatısı altında gelişen yanlış akıl kullanımları ve insanın doğa üzerinde kurmaya çalıştığı hegemonya kitle aldatmacasına dönüşmüştür.[67] Frankfurt Okulu'nun eleştirdiği Aydınlanma, kapitalizmin eline düşen insan bilincini, aklın yanlış kullanımlarını ve doğaya hâkim olma çabalarını eleştirmiştir. Okul, aydınlanma felsefesini sert bir şekilde eleştirerek, aydınlanmanın kendi kendini tahrip ettiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla Frankfurt Okulu'nca yapılan Aydınlanma eleştirisini incelediğimizde, aydınlanmanın; toplumu, insanı, doğayı, kültürü vb. alanları nasıl etkilediğini görmüş olacağız.

---

66 Marshall Berman, *Katı Olan Her şey Buharlaşıyor*, çev. Ümit Altuğ ve Bülent Peker (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 173.

67 Adorno, *Kültür Endüstrisi- Kültür Yönetimi*, 119.

1. 3. Frankfurt Okulu Açısından Aydınlanma Eleştirisi ve Diyalektiği

1. 3. 1. Aydınlanma Nedir?

Aydınlanma, Batı'nın XVIII. yüzyıl düşüncesine, felsefi kültürüne, sosyal ve politik süreçlerine, ekonomisine, kısacası insan faaliyetlerine yön veren bir dogmadır. Aydınlanma belli bir kültürel gelenek ya da düşünsel hareket midir? Aydınlanma, gelecek kuşakların eğitim, kültürel, ekonomik ve sosyal ilişkileri bağlamında toplumu etkiler mi? Aydınlanma, entelektüel bir grubun ortaya attığı bir sorunsal mı? Veyahut Aydınlanma hareketini, bir ideoloji olarak görmek mümkün müdür?[68] gibi sorular, Aydınlanma kavramının çok eski ve zengin bir tarihe sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Aydınlanma düşüncesini tartışmak ve bunun üzerine bir şeyler yazmak zordur. Çünkü Aydınlanma düşüncesi, insanlığın son üç yüzyıllık tarihine damga vurmuş ve toplumun gelişim sürecini etkilemiştir. Dolayısıyla bu bölümde, Aydınlanma kavramının çok eski tarihini soruşturmaktan ziyade, daha çok XVIII. yüzyılda yaşanan felsefi değişimden bahsedeceğiz. Ama bu bahse geçmeden önce Aydınlanmanın, XVIII. ve XIX. yüzyıl felsefesinde yaşanan toplumsal, siyasal ve sosyal değişimlerin arkasında yatan sebeplerin, XVII. yüzyıl felsefesinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. "Aydınlanmacıların felsefi öğretmeni Locke, akıl her konuda en üst yargıcımız ve önderimiz olmalıdır"[69] diyerek XVIII. yüzyılın felsefesine zemin hazırlıyordu. Bu yüzyılda akıl, dünyayı kavramak ve anlamak için tek yol olarak düşünülmüştür. Aydınlanma felsefesinde akıl, her şeye hâkim olmak için tasarlanmıştır. Akıl, deney ve gözlem ile elde edilen bilginin doğruluk ölçütü olarak kabul edilmiştir. Doğa, nesne olarak görülmüş, gözlem yoluyla hesaplanabilen ve ölçülenebilen mekanik bir olgu olarak ortaya çıkmıştır.[70] Buradan hareketle Aydınlanma Çağı, XVIII. yüzyılın ortalarında Fransız Aydınlanmacıları; Voltaire, Diderot, D'Alembert gibi filozoflarca ve asıl adı *Bilimler, Sanatlar ve Mesleklerin Açıklamalı Sözlüğü* olan eserde anlatılır. Ansiklopedi'nin 'Önsöz'ünün de, insan aklının her alanda genel çaba ve hareketlerini çizmektedir. Eser, insan aklıyla meslekleri arasında geçen bağ ve bağlantıları irdeleyerek, sosyal yaşantıda olan karşılığını bulmaya çalışmıştır. Çünkü eser, gerçekçi ve pratik anlayışın, insanın aklıyla dini, siyasi ya da ahlaki sorgulamalarda bulunarak bu

---

68 Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 11.

69 Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, 238.

70 Diderot ve D'Alambert, *Ansiklopedi Ya Da Bilimler Ve Sanatlar Ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*, çev. Selahattin Hilav (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), 17.

boş inanç ve alanlardan kurtulduğu takdirde dünyayı ve toplumu nasıl değiştireceğini göstermektedir.[71] Ayrıca Aydınlanma, XVIII. yüzyılda Fransa ve Almanya'da olgunluğa erişerek tüm Avrupa'da etkin olmuş bir düşünce hareketidir. Avrupa düşünce tarihindeki önemi ise XIX. ve XX. yüzyıllarda Aydınlanmanın yeni bir kitle oluşumuna, yeni bir kültürün ortaya çıkmasına, modernizme zemin hazırlamasıdır.[72]

XVII. ve XVIII. yüzyıl Aydınlanma düşüncesi, toplumsal tarih açısından Batı burjuva düşüncesinin gelişiminde önemli bir aşamayı göstermektedir. Bununla birlikte bir bütün olarak burjuva düşüncesi, insanlığın düşünsel tarihinin bir parçasını oluşturmaktadır. Aydınlanmanın temel düşüncesini daha iyi anlamak için Aydınlanma öncelikli olarak burjuvazi açısından önemli olan toplumsal ve düşünsel açıdan incelenmelidir. Çünkü Sanayi Devrimiyle birlikte gelen İskoç Aydınlanması, kapitalizmi doğurmuş, bu durum ekonomik mübadelenin gelişmesine yol açmıştır.[73] Dolaysıyla burjuvanın tekelinde olan akıl, insan yaşamının düzenini ya da düzensizliğini belirlemektedir. Bunun en büyük nedenlerinden biri tarihsel gelişim olarak 'Aydınlanma' kavramının kiliseye karşı eski bir ayaklanma olduğudur. Çünkü Batı Aydınlanma Felsefesinin XVIII. yüzyılda dogmatizme karşı aklın insan yaşamında doğru ve özgür bir şekilde kullanılması gerektiği üzerine araştırılan felsefi bir kavrayış olarak tanımlamıştır.[74]

Moses Mendelsshon'a göre Aydınlanma, daha çok kuramsal olanla ilgilenmektir. Yani, akla dayalı bilgi ile insanın yapısı ve yaşamı için önemli olan şeyler hakkında akla uygun olanı düşünme yeteneğiyle ilgili olduğunu düşünmüştür.[75] Bu bakımdan aydınlanma, teorik olarak aklın insan yaşamındaki anlamı, pratik hayatta karşılığının ne olduğu üzerine düşünülen bir soruşturma olarak düşünülebilir. Dolayısıyla toplumsal düşünceler tarihinin bize öğrettiği şey, insanların duygu ve düşüncelerin her şekli içinde geliştikleri toplumun nesnel yaşamıyla yakından ilişkili oluşudur. Bu nedenle zihinsel yapılar veya düşünsel problemler insan hayatını etkileyen en önemli etkenlerden biri olarak söylenebilir. Aydınlanmanın kavramsal olarak ilk ve en derin biçimde felsefi soruşturmasının Almanya'da ele alındığını söyleyebiliriz.

---

71 Server Tanilli, *Voltaire ve Aydınlanma*, (İstanbul: Adam Yayınları, 2003), 139.
72 Felsefe *Sözlüğü*, Abdülbaki Güçlü vd., (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları), 2008, 138-139.
73 Lucıen Goldman, *Aydınlanma Felsefesi*, çev. Emre Arslan, (Ankara: Doruk Yayınları, 1999), 33.
74 Goldman, *Aydınlanma Felsefesi*, 31.
75 Moses Mendelssohn, "*Aydınlanma Nedir? Sorusu Üzerine*", çev. Ali Irgat, Toplumbilim Dergisi-Aydınlanma Özel Sayı, Sayı11(2000): 13-15, 13.

Bugün hâlâ Aydınlanma üzerine düşünülmesinde, Aydınlanmanın soruşturulmasında ve bir anlam ifade ediyor oluşunda, Alman felsefesinin ağırlığını görmekteyiz. İskoç ya da Fransız Aydınlanmasında olmayan 'insan türünün refahı ve aydınlanması' gibi soruların sorulmamasında, 'Mittwochsgesellschaft'ın yayın organı 'Berlinische Monatsschrift'ta ilk defa insanın aydınlanması ve düşünülmesi, siyasi, sosyal hayatı ve özgürlüğü bağlamında önemini göstermekteydi.[76] Dolayısıyla bu yayın organı ile birlikte Aydınlanma kavramının resmi kuruluşlara geçtiğini görmekteyiz. Aydınlanma kavramından anlaşılması gereken şey yaşamın birçok alanında iç içe geçmiş oluşudur. Tarihsel olgulardan, sanat eserlerine, bilimsel buluşlara ve felsefi tartışmalara kadar oluşan bu hareketlilik insanın tarihini etkilemiştir. Bu etkileşimlerle sanat, toplum, bilim ve felsefe yeni bir ilişki ağı kurmuştur.[77]

Kant, Aydınlanma kavramını şöyle açıklamıştır: "Aydınlanma insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir 'ergin olmama' durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa ' insan kendi suçu ile' düşmüştür; bunun nedeni de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini gösteremeyen insanda aramalıdır. Aklını kendin kullanmak cesaretini göster! Aydınlanmanın parolasıdır."[78] Alıntıda görüldüğü gibi Aydınlanma, Batı uygarlığının özgürlüğünü inşa etme projesinin felsefi, düşünsel, bireysel ve kamusal alanda temelinin atıldığı çağ olarak açıklanmıştır. Bu bakımdan XVIII. yüzyıl aydınlanma ve felsefesini farklı kılan kavram akıldır. Ernest Cassirer aklı, insanların uğrak noktası, merkezi ve aynı zamanda insanların bu yüzyılda ulaşmaya çalıştığı ve arzuladığı, kendisine dayanılarak yönlendirilen her şey olarak ifade etmiştir.[79] Akıl, belirli toplumsal kesimlerin ya da kurumların ve yahut burjuvanın tekelinde olan bir kavram değildir. XVIII. yüzyıl felsefesi akıl kavramıyla birlikte bizatihi kendinde olan 'akıl' yetilerinin kullanılması ve düşünülmesinde öncü olmuştur. Yani, 'düşünen özne'yi, akıl ile insanın kendi kaderini, yaşamını, sosyal ve siyasal

---

76 Ahmet Çiğdem, "Şimdi" Sorulan Bir Soru Olarak Aydınlanma Nedir?", Toplumbilim Dergisi-Aydınlanma Özel Sayı, Sayı11(2000): 91-94, 91.

77 Norman Hampson, *Aydınlanma Çağı*, çev. Jale Parla, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1991), 12.

78 Immanuel Kant, *Seçilmiş Yazılar*, çev. Nejat Bozkurt, (Ankara: Sentez Yayıncılık, 2014), 315.

79 Ernest Cassirer, "Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi", çev. Doğan Özlem, Toplumbilim Dergisi-Aydınlanma Özel Sayı, Sayı11(2000): 37-49, 38.

alanlarda muktedir olması gerektiğini ve aklın işleviyle gerçekleşeceğini bildiriyordu.[80] Kant'ın aydınlanmaya ilişkin yazısında en dikkat çekilen ve üzerinde hala düşünülen nokta, aklın kullanıma yönelik ayrımı olmuştur. Kant, aklın iki tür kullanımına işaret eder. Birincisi insanın kendi aklını özgürce kitle önünde ve kamuoyu önünde açık bir şekilde kullanması, ikincisi ise aklın özel olarak dar bir alanda dikkatlice kullanılmasıdır.[81] Kant her iki durumu da şöyle aktarır:

> *"Aydınlanma, kendi aklının kitle önünde, kamuoyu önünde ve hizmetinde serbestçe ve açık bir biçimde kullanılması ve her zaman özgürce olmalıdır; ve yalnızca bu tutum insanlara ışık ve aydınlanma getirebilir. Aklın özel kullanımı, genellikle dar ve sığ kalacak şekilde sınırlandırılmıştır. Fakat bu sınır Aydınlanma için sorun teşkil etmez. Çünkü bu dar alan kendi çalıştığı iş yerinde, kendi kararlarını verdiği hayata karşı sorumluluklarını bilmesi ve bu sorumlulukların farkına varmasında etkilidir. Diğer tarafta, kendi aklını kamuoyunda ve toplumda kullanılma özgürlüğü ise, bir kimsenin bildiği bir şeyi ya da bilgisini özgürce dile getirmesi, yani aklını onu izleyen ve takip eden çalışanlara, hayatındaki insanlara yaralı olacak şekilde sunmasını anlıyorum".*[82]

Yukardaki alıntıda sözü geçen aklın kullanımına ilişkin ayrımda Kant, insanın sosyal ilişkilerinde sosyo-psikolojik davranışlarının, nerede ve nasıl davranacağının, nasıl düşüneceğinin ya da aklını nasıl kullanacağının yöntemini söylemektedir. Dogmatizmin gerilemesi ile bilimsel yaklaşım, özgürlük, mücadele, eşitlik ve dayanışma gibi yeniliklere sebep olmuştur. Ayrıca değerlerin yaygın olarak benimsenmesine aydınlanma felsefesi bakımından pozitif yeni anlamlar yüklenmiştir. Fakat bu aynı zamanda bireye sonsuz özgüven ve cesaret verdiği için de bir takım başarısızlıkları beraberinde getirmiştir.[83] Kant'a göre Aydınlanma 'özgürlükten' başka bir şey değildir. Ve bu 'özgürlük' özgürlüğün en saf olanı, en zararsız olanıdır. Çünkü bu özgür olma hali bireyi toplum için bir 'insan' olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Kant'a göre akıl her yönüyle, çekinmeden 'kitlenin önünde apaçık olarak' kullanma özgürlüğü yaşatır.[84]

---

80 Mehmet Kocaoğlu, "Aydınlanmayı Yeniden Düşünmek: Horkheimer ve Adorno", MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 16/3 (2018): 159-180, 164.
81 Kant, *Seçilmiş Yazılar*, 318.
82 Kant, *Seçilmiş Yazılar*, 318.
83 Kocaoğlu, "Aydınlanmayı Yeniden Düşünmek: Horkheimer ve Adorno", 164-165.
84 Kant, *Seçilmiş Yazılar*, 317.

Kant ile doruğunu yaşayan Aydınlanma ya da başka bir deyişle, bireyin özgürce aklını kullanma çabaları beraberinde bir takım problemler de getirmiştir. Bu problemlerin bazıları, insan aklının yüceliği, insan aklının doğa ve yaşamdaki hegemonyanın sınırsızlığı ya da kültür yozlaşması şeklinde sıralanabilir. Dolayısıyla Frankfurt Okulu düşünürlerince aydınlanma, mevcut olan temel değer ve akıl ilkelerin felsefi soruşturma yoluyla yeniden değerlendirilmesidir. Aydınlanmanın temelinde var olan akıl, toplum ve doğa yasalarını yeniden oluşturarak yasaların beraberinde getirdiği tahakküm ilişkilerini Frankfurt Okulu yine bir akıl süzgecinden geçirmektedir. Bu bakımdan Frankfurt Okulu, düşünce ve eylem arasındaki ilişkileri yeniden değerlendirmeye çalışmıştır. Aklın yüceliğini ve doğaya hükmetme kapsamındaki yaşam ve insan davranışlarını sorgulamaya başlamıştır. Bu değerlendirme ve sorgulamayı Aydınlanmaya yönelik eleştirisinde görmekteyiz.

1. 3. 2. Frankfurt Okulu'nun Aydınlanmaya Yönelik Eleştirel Tutumu

XIX. yüzyıl kapitalizmin yarattığı ekonomik ve politik yıkımdan sonra Aydınlanma kavramı üzerine çok araştırma yapılmıştır. İnsanın doğa üzerindeki hâkimiyetini, kendi yaşam ve dinamiklerini, duygularını, beğeni ve seçimlerini topluma dayatarak bireyin yaşamına doğrudan müdahale etmiştir. Bireyi, toplumda kendine yer edinme mücadelesinden vazgeçirmiştir. Dolayısıyla bireyin aynılaşmasına sebep olan Aydınlanma, XX. yüzyılda en kaygı verici, en yanlış anlaşılan ve üzerinde en fazla düşünülen kavram olarak gelişmiştir. Max Horkheimer ve T. W. Adorno'nun ortak kaleme aldığı *Aydınlanmanın Diyalektiği* kitabının ana teması aydınlanma eleştirisidir. Aydınlanma eleştirisinin doğuşuna sebep olan olaylar arasında Almanya'daki Nazi İktidarı ve İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında aklın yıkıcılığı gösterilmiştir. Okul, aklın yanlış kullanımlarını araştırmış ve aydınlanmanın yarattığı mitleri eleştirmiştir. Ayrıca insanlığın insani bir duruma ulaşmak yerine neden yeni bir tür barbarlığı ortaya çıkarma çabası içine girdiklerini incelediler.[85] Dolayısıyla Van Reijen'in ifade ettiği gibi her iki düşünür de sadece şunu amaçlamıştır: "Marx'ın aksine dünyayı değiştirmek zorunluluğundan uzak sadece dünyayı yorumlamak kaygısıyla toplumsal düzenimizin yetersizliğini açığa çıkaran ve kendini eleştiri olarak ifade eden üslubu benimsemişlerdir."[86] Bu bakımdan iki düşünür de XX. yüzyılda yaşanılan

[85] Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği,* 10.
[86] Willem Van Reijen, *Adorno: Bir Giriş*, çev. Mustafa Cemal (İstanbul: Belge Yayınları, 1999), 27.

olayları felsefi soruşturma ile birlikte psikanalist açıdan da toplumu incelemişlerdir. Frankfurt Okulunda Aydınlanma yorumu ise "Aydınlanma, insanların büyü ritüellerinde kullandıkları suretleri yardımıyla doğayı etkilemeyi umdukları demonlardan duyulan korkuyu genel kavramların yetkesinde gördüğünü sanıyordu. Bundan böyle maddeye; egemen ve içkin güçlerin, saklı özelliklerin yanılsamaları olmaksızın hükmedilmeliydi. Aydınlanmaya göre hesaplanabilirlik ve yararlık ölçütüne uymayan her şey kuşkuludur. Aydınlanma bir kez dış baskılardan kurtulup gelişme olanağı buldu mu, dur durak bilmez."[87] Buna dayanarak, bu iki düşünür, XIX. ve XX. yüzyılın gelişimini ve değişimini eleştirmektedir. Ayrıca aydınlanma toplumda ideolojik gücün ve yönetimin değiştiğine ve bunun sadece kişisel kazanç için olduğuna inanmaktadırlar. Doğaya hâkim olma ve kullanma fikrimiz, özgür düşüncelerimizi kullanma arzumuzdan kaynaklanmıştır. Şöyle ki aydınlanmanın kapalı özü, doğanın sistemli ve teknik anlamındaki uygulanmasıdır. Çünkü toplumun dönüşmesine katkı sağlayan aydınlanma düşüncesi tarihsel işlevini yerine getirir ve genel anlamda genişlemesini sağlar.[88] Bu bakımdan doğanın sistemi, işleyişi bireyin yaşamına katkı ve yarar sağladığı sürece düşünülmektedir. Yani, aydınlanma sadece insanın nezdinde yorumlanmaktadır.

Frankfurt Okulu düşünürleri, Aydınlanmanın arkasına gizlenmiş 'özgür' aklın eleştirisini mitoloji ile karşılaştırarak Aydınlanmayı doğa, insan ve nesne arasında ayırmaktadır. İnsanın Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olduğu fikri, efendinin kararları ve emirleri üzerindeki egemenliğinde yatmaktadır. Efsanelerde geçen aydınlanma, doğayı salt nesnelliğe dönüştürüp erklerin hâkimiyeti altına girer. Çünkü efsanede geçen aydınlanmanın nesnelere karşı tutumu, diktatörün insanlara karşı tutumuyla benzerdir. Diktatör insanları idare ettiği ölçüde bilir. Bilim adamı da nesneleri kendine göre kullandığı ölçüde tanır. Dolayısıyla nesneler salt bir varlık olmaktan çıkıp bilimle uğraşan insanlar için var olurlar.[89] Bu durumda aydınlanma kisvesi altında yapılan çağdaşlaşmaya da faydacı probleminin kurulmasına olanak sağlayan da aklın kendisi olmuştur. XVII. yüzyıl felsefesiyle başlayan aklın yüceliği ve otoritesi XVIII. ve XIX. yüzyılda doruğa ulaşarak, aklın kendisinin günlük rutin işlerden karmaşık düşünce ve tercihlerimize kadar ilişkilerimizi düzenlediği düşünülüyordu. Akıl, bir varlık olarak her insanda bulunan ruhsal güç olarak görülüyordu. Bu güç, duygu ve düşüncelerimiz

[87] Adorno ve Horkheımer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 22.
[88] Goldman, *Aydınlanma Felsefesi*, 21.
[89] Goldman, *Aydınlanma Felsefesi*, 26.

arasında bir hakem görevi üstlenmekteydi. Dolayısıyla akıl, hayatımıza adayacağımız düşünce ve tercihlerin, nesnelerin ardındaki yaratıcı gücü göstermektedir.[90]

Frankfurt Okulu'nun Aydınlanmacılara yaptığı bir başka büyük eleştiri de yarattığı mitolojiye aittir. Aydınlanma, mitolojinin temelini insanbiçimcilikte, öznel olanların doğaya yansıtılmasında aramıştır. Aklın egemenliğinde bir birlik düşüncesine hakim olup, aklın düzenleyiciliğini ampirik bir tarzda gerçekleştirmiştir. Bu nedenle aydınlanma düşüncesi bilimin ve bilginin kesin inancına tabi olan bir mit olarak ortaya çıkmıştır. Aydınlanma düşüncesi böylece insanın rasyonel merkezli öznelliğini meşrulaştırmış, sonucunda insanmerkezci düşünce hâkim olmuştur. Doğa ve insan arasındaki düşünce, insan merkezci yeni bir miti yaratmıştır. Dolayısıyla insanlığın kendine doğada yer edinme problemini aşmak için daha çok rasyonalist güdümlü bir deneysel (fayda) felsefesi kurmuştur.[91]

Aydınlanma şablonuna uymayan her şey bir kenara itilir. Nitelikler düşüncede çözülmekle kalmaz, insanlar gerçek bir konformizme zorlanır. Bu konformizme düşüncesinde Aydınlanma, özgür akıl kisvesi altında bir kitle oluşturur. Kitle oluştuktan sonra insanlar daha özgür ve mutlu olacaklarını sanmıştır. Bu bakımdan özgür akıl düşüncesi, akıl melekelerinin farkına varılmasında ve insanın özgür bir şekilde aklını kullanmasını ortaya çıkarmıştır. Öznellik, özgürlük vaadiyle ortaya çıktığından kişinin bireyselliği, kendi faydası ve amaçlarını tahsis etmesi söz konusu olurken, diğer taraftan yine aklın kesinlik talebi temelinde bir anlayış ortaya çıkar. Bu nedenle, hem kişisel özgürlük hem de topluma bağlılık eşit oranlarda artmıştır. Fakat Aydınlanmanın aracı olan soyutlama nesneleri, kavramları ve o kavramların nitelik ve nicelik bakımından ne olduğuna bakılmaksızın yeryüzünden silinip gitmiştir. Aydınlanma nedeniyle özgürleşen insanlar doğadaki, her şey yenilebilir kılan soyutlamanın ve bu soyutlamanın hazırladığı endüstrinin tekelinde olan teknoloji, bilim ya da sosyal yaşantıda her şeyi düzleştirip egemenliği altına almıştır.[92] *Akıl Tutulması* eserinde Horkheimer, *Nesnel Akıl* ve *Öznel Akıl* bağlamında aklı yeniden ele alarak, aydınlanma eleştirisi bağlamında tasarlamıştır. Eserde, aklın yanlış kullanımları düşünülmüş, öznel akılla hareket eden bireylerin araçsal olarak aklı kullandığı dile getirilmiştir. Yine eserde, tarihsel olarak

---

90 Max Horkheimer, *Akıl Tutulması*, çev. Orhan Koçak (İstanbul: Metis Yayıncılık, 1998), 59.
91 Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği,* 23.
92 Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği,* 30-31.

aklı düşündüğümüzde Platon, Aristoteles, Alman İdealist felsefesi gibi büyük felsefi sistemleri aklı bu dünyada bir güç olarak görmüştür. Bunu nesnel akıl olarak tanımlayarak, evrensel rasyonellikten çıktığını ifade etmişlerdir. Dolayısıyla Horkheimer, öznel ve nesnel aklı irdeleyerek doğayı, insanı ve toplumu nasıl etkilediğini incelemiştir.

1. 3. 2. 1. Frankfurt Okulu'nun Nesnel Akıl ve Öznel Akıl Ayrımı

Frankfurt Okulu öncelikli olarak XX. yüzyılın toplumunda kendine yer edinmeye çalışan insanın ne olduğuna ve yaşadığı çağın anlayışının nasıl oluştuğuna bakmıştır. XVIII. yüzyılda birey 'özgürce' aklını kullanma düşünceleri içerisinde yaşamıştır. Akıl bu çağda kendisine sonsuz güven sağladığından, insanın amaçlarını ve istençlerini belirlemiştir. Akıl, her insanda canlı bir varlık, ruhsal bir güç olarak görülüyordu. Bu güç, insanın bazen vicdanı, hakemi, bazen yapacaklarının sorumlusu bazen de nesnelerin ardındaki yaratıcı güç olarak düşünülüyordu.[93] Dolayısıyla 'akıl' kavramının tanımının ne kadar zor, belirsiz ve derin olduğunu görmekteyiz. Bu bakımdan Frankfurt Okulu'nun akıl üzerindeki eleştirisi, akla yeni bir tanım ve açıklama getirerek aklı, 'nesnel' ve 'öznel' olarak ayırmaktadır. Nesnel akıl, insanın amaçları ve değerlerini içinde bulunduran, dolayısıyla değişmeyen bütün varlıkları kapsayan bir sistem kurmayı amaçlamıştır. Bu davranış doğa ve insan arasında köprü kurmuştur. İnsanın hayatının akla uygunluk derecesini belirler ve ona göre bir uyum sağlar. Oluşan bireysel düşüncenin ölçütü sadece insan ve insanın amaçları ile ilgili olmayıp nesnel yapının içini de oluşturmaktadır. İşte bu bütünün amacı, doğanın kendisini görmek ve çevreyi olduğu gibi bırakmaktadır. Bu bakımdan düşünce geleneğinin başlıca amacı, felsefeye göre 'akla uygun' olanın nesnel yapısını ve varlığı koruyarak insanın varoluşunu kapsamaktır. Nesnel aklın odağında, insan amaçlarını, değerlerini içinde barındırması nedeniyle aklın işlevselliğinden ötürü nesnel aklın alanları öznel aklın hükmüne dâhil olmuştur.[94] Buradan hareketle akıl, biçimsel olarak düşünüldüğünde teorik ve pratik boyutları öne çıkar. Öznel görüş geçerli olunca düşünceler bir takım değişikliğe neden olmuştur. Çünkü kendi içinde düşünülen amaç ve isteklerin geçerliliği düşünülemez olur. Bunlardan bazıları eylem ve inançların ölçütleri, ahlakın ve siyasetin temel prensipleriyle birlikte kendi bütün önemli

---

93 Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 59.
94 Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 56.

kararlarımız aklın dışındaki etmenlere bağlı olarak gelişir.[95] Bu durumda öznel akıl öne çıkar. Öznel akıl, durumları bilişsiz özneyi yaratır. Öznenin psikolojik durumu belirsizleşir ve olguların neliği üzerindeki tahakkümünü kaybeder. Bu bakımdan öznel akıl, akla uygun şeylerin yararlı olduğunu, kendisine neyin yararlı ya da zararlı olduğunu bilmektedir. Akla uygun davranışları mümkün kılan kuvvet, özgül içerik ne olursa olsun sınıflandırma, çıkarsama ve tümdengelim yeteneği olarak düşünülmektedir. Öznel akıl, düşünme aygıtının soyut işleyişinde kendini var eder. Buna öznel akıl adı verilir. Öznel akıl, esas olarak araçlar ve amaçlarla ilgilidir. Amaçların bir araç, aklın ise o amaca ulaşmak için bir araç olduğu, amaçlara ulaşmak için seçilen araçların yeterli olup olmadığı üzerinde durulur. Amaçların kendilerinde akla yararlı olup olmadığı sorusu bir yana bırakılmıştır. Bundan dolayı öznel akıl, bir kurumun ya da kuruluşun başka gerçekliklerle olan uygunluğunun olup olmadığını ya da genellikle insanların akla uygun davranıp davranmadığını mantıksal ve hesaplayıcı yetiler üzerinde uygulamıştır. Bu yüzden öznel akıl; olasılıkları, durumları, olanakları belirleme gibi aygıtlarla düşünür. Uygun olan araçları bulmaya çalışır.[96] Horkheimer bu düşünceye şöyle bir açıklama getirmiştir:

> *"Nesnel akla dayalı felsefi sistemler, her şeyi kapsayan ya da temelde yatan bir varlık yapısının bulunabileceği ve buradan bir insan hedefi kavramının çıkarılabileceği inancını içeriyordu. Bu sistemlere göre, gerçek bilim, bu tür düşünce ya da spekülasyonların uygulamaya geçirilişiydi. Bilgimizin nesnel temelini düzensiz bir veriler kargaşasına indirgeyen ve bilimsel çalışmalarımızı da sadece bu verilerin düzenlenmesi, sınıflandırılması ya da hesap işlemlerinden geçirilmesi olarak tanımlayan her tür epistemolojiye karşıydılar. Öznel akla göre bilimin başlıca işlevini oluşturan bu türden işlemler, klasik nesnel akıl sistemlerine göre, spekülasyonun yanında ikinci konumdadırlar. Nesnel akıl, geleneksel dinin yerine yöntemsel felsefi düşünce ve kavrayışı geçirmeye ve böylece başlı başına bir gelenek kaynağı olmaya yönelir. Mitolojiye karşı giriştiği saldırı belki öznel aklınkinden de ciddidir: öznel akıl, bütün soyutluk ve biçimselliğiyle, biri bilim ve felsefeye öteki kurumsal mitolojiye özgü olan iki ayrı parantez açmakta ve böylece her ikisini de tanımakta, bu yüzden de dine karşı girişilmiş mücadeleden kaçmaktadır. Nesnel akıl felsefesi için böyle bir çıkış yolu yoktur. Nesnel doğru kavramına bağlı olduğu için, bu felsefe, yerleşik dinin içeriği karşısında olumlu ya*

[95] Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 58.
[96] Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 55-56.

da olumsuz bir tutum almak zorundadır. Bu yüzden, toplumsal inançların nesnel akıl açısından eleştirisi, öznel aklın eleştirisinden çok daha iddialıdır".[97]

Bugün hayatın tümü artan ölçüde rasyonelleştirilmekte ve planlatılmaktadır. Ayrıca her bireyin hayatı da, geçmişte özel dünyasını oluşturan en gizli dürtüleri de içine almak üzere rasyonelleşmektedir. XX. yüzyıl düşüncesinde bireyin kendi hayatını kurması için sistemin var olma koşullarına uyması gerekmektedir. Bu var oluş koşulları nesnel aklın öznel aklın yerine geçmesini engellemek için bilinçli ve muhakeme edebilen bir birey olmasını gerektirmektedir. Çünkü bireyin toplumdan kurtulmanın olanağı kalmamıştır. Dolayısıyla birey bütün enerjisini, pragmatistlerin deyimiyle, 'şeylerin hareketinin içinde ve o hareketin yönünde' ya da o şeylerin karşında veyahut o şeylerin ne olması gerektiği üzerine odaklamak zorundadır. Dönemin hâkim düşüncesine, yaşayışına ya da felsefesine kapılmadan, kendi öz-bilinci ile yaşamalı ve eleştirme hakkının en doğal 'hakkı' olduğunun farkına varmalıdır.[98]

97 Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 61-62.
98 Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 121-122.

İKİNCİ BÖLÜM

FRANKFURT OKULU BAĞLAMINDA ÇEVRE FELSEFESİ

XX. yüzyılda yaşanan ekonomik buhran ve II. Dünya Savaşı; siyasi, teknolojik ve sosyal hayatta birtakım köklü değişikliklere neden olmuştur. Değişen dünya düzenine karşı devletler, yeni politikalar geliştirmeye çalışmış, insanı anlamak için yeni akımlar ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla II. Dünya Savaşı yılları Frankfurt Okulu üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Şöyle ki savaş yılları Okul üyeleri arasında radikal değişikliklere, parçalanmalara ve birbirinden uzaklaşmalara sebep olmuştur. Hitler'in Almanya'da iktidara gelişiyle birlikte Okul kapatılmış, üyelerinin çoğu dağılmıştır. Adorno ile Horkheimer tarafından yazılan ve 1947'de yayımlanan *Aydınlanmanın Diyalektiği* daha sonra Max Horkheimer tarafından yazılacak olan *Akıl Tutulması* kitabı ile Frankfurt Okulunun temel tartışma noktalarını açığa çıkarmaktadır. Frankfurt Okulunun temel kitaplarından olan Aydınlanmanın Diyalektiğinde, Horkheimer ve Adorno'nun kapitalizme yaptığı vurgu genel olarak Batı uygarlığı eleştirisine doğru kaymıştır. Aklın doğadan ayrışması gerektiği ifade edilmiş, aydınlanma ve ilerleme düşüncesi ile dünyayı, insanı, doğayı nesneler dizisine dönüştürdüğü bu nedenle tahakküm aygıtları haline getirdiği vurgulanmıştır.

Frankfurt Okulu düşünürleri araçsal aklın yükselişi ile insanın doğa üzerindeki hâkimiyetinin giderek arttığını ve bu durumun insanın doğayla olan bağlantısını yok ettiğini, bireyler arasında iletişim kopukluğuna neden olduğunu ifade etmişlerdir. Bu bakımından Frankfurt Okulunun gözünden kaçmayan ve daha çok sosyo-ekonomik ve insan davranışlarına işaret eden araçsal akıl doğa ve çevre arasındaki tahribata neden olmuş ve birtakım toplumsal problemleri yaratmıştır. Dolayısıyla Frankfurt Okulunun çalışma ve eleştiri alanlarına baktığımızda; Frankfurt Okulu ekonomiye, aydınlanmaya, sosyal yaşama, modernizme, totaliter yapılara, kapitalizme ve popüler kitle kültürüne karşı eleştiri getirmektedir. Bu temel eleştirilerden başka, Frankfurt Okulu aydınlanma ile doğan özgürlük anlayışını yeniden değerlendirmiş ve eleştirmiştir. Bu nedenle

aydınlanma eleştirisi ile birlikte ortaya çıkan aklın yanlış kullanımlarını göstermiş ve yapılan çevre tahribatını ifşa etmiştir. Okul, Sanayi Devrimi'yle başlayan teknolojik hareketlerin ve ilerlemenin verdiği zararların XX. ve XXI. yüzyılda da süreceğini göstermiştir. Bu bölümde ise aklın gerek çevre-doğa ilişkisindeki gerekse insan-toplum ve birey ilişkilerindeki 'Antroposentrik' karakterinin ne gibi sonuçlar doğurduğu incelenecektir. Bu bölümde ayrıca öncelikli olarak çevrenin tanımı, felsefesi, gelişimi ve etik ile bağlantısı incelenecek, daha sonra Frankfurt Okulunun aydınlanmaya yönelik eleştirileriyle birlikte 'araçsal aklın' çevre insan ve toplum arasındaki bağı irdelenecektir. Son olarak Frankfurt Okulu ve Çevre arasındaki ilişki araştırılacaktır.[99]

2. 1. Çevre Kavramının Genel Tanımı

Çevre, canlıların yaşamsal fonksiyonlarını sürdürdükleri, karşılıklı olarak içinde bulundukları biyolojik, fiziksel, ekonomik, psikolojik ve kültürel ortam[100] olarak tanımlanmıştır. Genel bir tanımda çevre, insan faaliyetleri ve canlı varlıklar üzerinde dolaylı ya da dolaysız bir etkide bulunabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve toplumsal etkenlerin belirli bir zamandaki toplamıdır.[101] Yani çevre, yeryüzü dünyasında yaşayan canlı-cansız varlıkların var olabilmesine olanak sağlayan hava, su, toprak gibi en temel doğa elementlerin ortak bir şekilde kullanılmasıdır. Bu bakımdan çevre, insanla birlikte tüm canlı ve cansız varlıkların fiziksel, kimyasal, biyolojik olarak birbirlerini etkileyebilecek toplumsal nitelikteki tüm etkenlerdir. Çevre, canlı-cansız varlıkların karşılıklı etkileşimlerinin bütünüdür. Ayrıca çevre canlı ögeleri, nüfus türleri, bitki örtüsü, hayvan topluluğu ve cansız ögeler olup, iklim, hava, su, toprak ve yer yuvanın yapısıdır. Cansız ögeler canlıları etkileyip, onların eylemlerini güçlendirirken, canlılar da cansızların konumlarını, yapılarını belirleyen etkilere sahip olmaktadırlar. Bu ortak etkileşimin tamamı ise 'Doğa'yı olduğu gibi kabul etmek ve canlı-cansız varlıkların 'ortak' bir çevrede yaşadığını görmektedir.[102] Genel bir kapsam içinde tanım yapacak olursak çevre: "insanın diğer insanlarla olan karşılıklı ilişkilerini, insanların bu ilişkiler sürecinde birbirini etkilemesini, insanın kendi dışında kalan tüm canlı varlıklarla, yani bitki ve hayvan türleriyle olan karşılıklı ilişki ve etkileşimidir. İnsanın

---

99 H. Emre Bağce, "Sunuş", içinde *Frankfurt Okulu*, editör H. Emre Bağce, (Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2015), 10-11.

100 Açıklamalı Afet Yönetimi Terimler Sözlüğü (AFAD), T. C. Başbakanlık, (Ankara 2014), 53.

101 Ruşen Keleş ve Can Hamamcı, *Çevre Bilim* (Ankara: İmge Kitabevi, 2002), 20-21.

102 Keleş ve Hamamcı, *Çevre Bilim*, 28.

canlılar dünyası dışında kalan, ama canlıların yaşamlarını sürdürdükleri ortamlardaki tüm cansızlarla, yani, hava, su, toprak, yeraltı zenginlikleri ve iklimle olan karşılıklı ilişkilerini ve bu ilişkiler çerçevesindeki etkileşimini anlatır."[103] Tanım gereğince, çevre- insan ve doğa ilişkilerinin varoluşsal bir döngü içerisinde olduğunu görmekteyiz. Epistemolojik olarak 'çevre' kavramını irdeleyen Mason ve Langenheim'e göre ise:

> *"1957'de, sözcüğü, dilsel çözümlemecilerin analitik araçlarından yararlanarak çözümlemeye girişen Mason ve Langenheim'e göre, 'çevre' sözcüğü bir grup fenomeni gösterir ve organizmaya göre tanımlar. Sözcüğün tanımında şu üç öğe bulunmalıdır: (1) organizma, (2) organizma ile anlamlı bir ilişki içinde olan fiziksel fenomenler ve (3) organizma ile fenomenler arasında tek ya da çeşitli kombinasyonlardaki, ampirik ilişkiler. Mason ve Langenheim'a göre, evrensel anlamda çevresel fenomen, organizma ile operasyonel bir ilişkisi olan ya da olabilecek olayların tümüdür. Mevcut olmakla birlikte organizma ile ilişkisi bulunmayan olaylar çevresel fenomen değildir. Çevresel fenomenlerle organizma arasındaki ampirik ilişkilerin toplamı, organizmanın çevresel ilişkisini oluşturur. Bu edimsel çevresel ilişkinin belirlediği fenomenler grubu organizmanın çevresini oluşturur. İlişki dolaysız olduğu için, bu çevreye organizmanın operasyonel çevresi; eğer ilişki edimsel değilse, bu tür olaylar sınıfına da potansiyel çevresi denir. Onlara göre, 'çevre', operasyonel çevre demektir".*[104]

Görüldüğü gibi çevre, canlı-cansız varlıkların, bitkilerin, hayvanların ve insanların ilişkileri doğrultusunda ampirik; rasyonalist düşüncelerin sonucunda ise edimseldir. Başka bir deyişle çevre, canlı-cansız organizmaların çevresel fenomenler arasında geçen ilişkisini tanımlamaktadır. Dahası, bu ilişkiler doğrultusunda insani davranışların ve faaliyetlerin nasıl geliştiğini, etkileşimlerin nasıl bağlandığını göstermektedir.

Rene Dubos 'çevre' kavramını şöyle tanımlamaktadır: "Önce başlı başına Çevre diye bir şeyin olmadığını belirtmek gerekir. Sözcük, 'kuzey', 'güney'… gibi ilişkisel bir sözcüktür. Ancak bir şeyin kuzeyi ya da güney olması gibi, çevre de bir şeyin çevresidir. Sözcük en azından iki öğeyi içerir: (1) Çevreleyen (2) çevrelenen. 'Çevre'

[103] Keleş ve Hamamcı, *Çevre Bilim*, 28.

[104] Herbert L. Mason & Jean H. Langenheim, "Language Analysis and the Concept Environment", İçinde Ecologıcal Socıety of America, ed., Donald R. Strong, Volume: 38, April 1957, 330- 331. Aktaran: Hasan Ünder, Çevre Felsefesi (Ankara: Doruk Yayınları, 1996), 4-5.

asıl olarak ekolojiye ait bir terim olduğundan, çevrelenen genellikle bir organizmadır. Çevreleyen de onun büyüyüp geliştiği ve faaliyet gösterdiği ortamdır. 'Çevre' sözcüğü, organizmanın dışında kalan hem bilinen hem de bilinmemekle birlikte organizmanın biyolojik doğasını etkileyen bütün faktörleri kapsar."[105] Dubos'un 'çevre' kavramı üzerinde yaptığı açıklamalar çevreyi bir yeri fiziksel ya da mekânsal olarak saran, çevreleyen olarak açıklamıştır. Bunun yanında çevre, bir habitatta yaşayan bütün canlıları, bitkileri, hayvanları ve aynı zamanda organizmaları da açıklamaktadır. Buradan hareketle, bir organizmanın ya da türün içinde yaşadığı çevre tipine ve canlı-cansız varlıkların varoluş koşuluna işaret etmek için "habitat" kavramını kullanmıştır.[106] Başka bir anlamda çevre, küresel değerler bütünüdür. Bitki ve hayvan toplulukları, cansız- cansız varlıklar, insanın tarih boyunca yarattığı uygarlık ve geleneklerin tümü insanların ortak varlığıdır. Bu bağlamda çevre, insan yaşamının çerçevesini, ortamını ve koşullarını, yaşama biçimlerini oluşturan ve gelenek haline getiren bazı unsurların tümüdür.[107] Son olarak, Türk Çevre Mevzuatının temelini oluşturan Çevre Yasası'nda çevreye verilen anlam ise sıralanan tanımlara paralellik göstermektedir. Yasaya göre çevre tanımı bütün vatandaşları ortak bir varlıkta toplayıp hava, su, toprak, bitki, canlı-cansız bütün varlıklar ile doğal ve tarihsel zenginlikleri kapsamaktadır.[108] Bu tanımlar gereğince çevre, yeryüzünde yaşayan canlı-cansız varlıkların ortak adıdır. Bu ortaklık doğrultusunda çevrenin, belli bir ortam ve koşulda yaşayan organizmaların karşılıklı olarak birbirlerini var ettiğini göstermektedir. Ünder'e göre Çevre sözcüğünün kapsamına genellikle şu varlıklarda girer: "(1) Evcil ve yaban hayvanlar; (2) kültür bitkileri ve doğal bitkiler ve (3) yaban varlıkların yaşadıkları ortamlar (habitatlar ya da ekosistemler) başka bir deyişle, 'çevre' sözcüğü insani olmayan varlıklara ve mekânlara, özellikle de yaban veya 'doğal' olan şeylere işaret eder. Sözcük tek tek insanlara göre değil, insan türüne göre tanımlanır. Dolayısıyla 'insan' denince kastedilen şey, bir insan değil, kolektif olarak insanlardır. Bu bağlamda 'insan ve çevresi' gibi bir deyim, 'insan türü ve onun dışında kalan bitkiler, hayvanlar ve ortamlar, özellikle de insan etkisinden uzak kalmış olanlar' şeklinde açılabilir."[109] Bu bakımdan bir toplum içinde yaşayan insanlar kendisini sardığı çevreyi gerek fiziksel ve

---

105 Ünder, *Çevre Felsefesi*, 4.
106 Ünder, *Çevre Felsefesi*, 5-6.
107 Keleş ve Hamamcı, *Çevre Bilim*, 29.
108 Keleş ve Hamamcı, *Çevre Bilim*, 29.
109 Ünder, *Çevre Felsefesi*, 5-6.

mekânsal olarak, gerekse 'çevre'yi yaşayan bir canlı, ya da 'doğal' bir şekilde oluşa-gelmiş olarak görse bile onun etkisinde kalmaktadır. Bu bakımdan, doğada büyük küçük, canlı-cansız hiçbir varlık tek başına var olmaz. Hiçbir canlı bir arada yaşamadığı, fiziksel ve çevresel şartların karşılanmadığı bir ortamda bulunmaz. Bu yönüyle canlının bulunduğu yer bakımından fiziksel ve kimyasal koşullar canlının diğer çevresini oluşturur.[110] Ekolojik anlamda çevre sözcüğünü düşündüğümüzde bireyle ilişkili olan her şeyi kapsamaktadır. Çevre kavramına karşılık 'Ekoloji' kavramını Alman Ernst Haeckel'in "1860'larda kullandığı söylenir. Haeckel iki Yunanca sözcüğünü birleştirmiştir. Oikos, "ev halkı", "ev" demektir; Logos da "inceleme" anlamına gelmektedir. Bu nedenle ekoloji, canlı organizmaları evlerinde ya da yaşam çevrelerinde inceleyen bilim olarak tanımlamaktadır."[111] Çevre sözcüğünün bu anlamda 'çevreyi ya da doğayı korumak' demek, doğal varlıkları ve onların yaşadıkları doğal ortamları insana karşı korumak demektir. Çünkü doğayı ve çevreyi korumak, kendi evini korumaktır. Bu bakımdan çevre kavramının felsefi gelişimine ve çevre- etik bağlamına bakmak yerinde olacaktır.

2. 1. 1. Çevre Kavramının Felsefi Gelişmeleri

Felsefi açıdan bakıldığında insan-doğa-çevre üçlüsünün İlk Çağ'dan beri devam eden bir ilişki içinde olduğunu söyleyebiliriz. İlk Çağ filozoflarının doğaya yönelişlerinin temelinde, doğaya hâkim olma ya da doğayı değiştirme eğilimi olmayıp onu anlama çabası yatmaktadır. Dolayısıyla Antik Çağ filozof ve düşünürleri, doğayla arasına mesafe koymayıp onunla bütünleşmeyi seçmiştir. Fakat XVI. ve XVII. yüzyıllara gelindiğinde özellikle Bacon ve Descartes ile aklın vazgeçilmez referans olarak görülmesiyle doğa ve insan üzerinde bıraktığı etkiler doğrultusunda yeni bir görüşün doğduğunu söyleyebiliriz. Bu yeni görüş, evrensel dünya görüşü içinde insanın hem kendisini hem de doğasını algılama biçimini bütünüyle değiştirerek mekanik bir doğa tasarımına neden olmuştur. Bu bakımdan, doğanın akıl yoluyla tasarlandığı ve dönüştürüldüğü yeni bir döneme girilmiştir. Dolayısıyla bu iki filozof bağlamında en temel mekanik doğa anlayışları şöyledir:

---

110 Mine Kışlalıoğlu ve Fikret Berkes, *Ekoloji ve Çevre Bilimleri*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003), 14.

111 Joseph R. Des Jardins, *Çevre Etiği ve Çevre Felsefesine Giriş*, çev. Ruşen Keleş (Ankara: İmge Kitabevi 2006), 323.

Bacon, bilimin doğruluğu, güvenirliliği, evrenin sınırları ya da sonsuzluğu gibi konularla ilgilenmemiştir. O, daha çok bilimin sağladığı yarar ve faydalarla bilimin gücünü ve bilimin pratik hayattaki karşılığını bulmaya çalışmıştır. İnsanın doğa karşısında güçlü kalabilmek ve doğanın üstünde olabilmek için öncelikli olarak doğa yasalarının ne olduğunu ve nasıl işlendiğini bilinmesinin faydalı olacağını söylemiştir. Bacon'a göre insan, 'doğa'yı anlar ve ona hükmeder. Ona göre doğayı anlamak, hükmetmek; bilmek ise yapmaktır. Yani, doğadan ilham alıp doğayı nasıl alt edeceği konusunda bilimin gerekliliğini *Novum Organon* adlı eserinde geliştirdiği tümevarım yöntemi ile doğa yasalarını bu amaçla keşfetmek için bir araç olarak görmüştür.[112] Dolayısıyla Bacon'ın amacı, insanın evren üzerindeki sınırını genişletmek, insanın doğa ve çevre üzerindeki egemenliği kurmak, hayatın zorluklarını bilim ve doğa ilişkisi içinde keşfetmektir.

Descartes; Galileo, Kepler, Mersenne, Gassendi, Hobbes gibi önemli filozof ve bilim adamlarının düşünceleri mekanik doğa anlayışına katkı sağlamıştır. Descartes ise bu katkılardan yararlanarak keskin bir şekilde mekanik doğa anlayışını ortaya koymuştur.[113] Modern insanın çevreye karşı olan davranış ve tutumunu anlayabilmek için Descartes felsefesi önemlidir. Şöyle ki modern insanın, çevreye ve doğaya karşı sergilediği tutum ve davranışlar, bireyin; doğa- insan- çevre ilişkisini vermektedir. Modern felsefenin babası sayılan Descartes'in üç düşüncesi, insan ve doğa ilişkilerinin nasıl kurulduğunu göstermektedir. Bunlardan ilki, madde- ruh ikiciliği (düalizm) ikincisi, hayvanların ruhsuz bir makine olduğu ve duygularının olmadığı görüşü, üçüncüsü ise bilginin günlük ve pratik hayattaki kullanım koşullarıdır.[114] Descartes, mekanik ilkelere göre işleyen ve yer kaplayan, aynı zamanda nesne olarak düşündüğü maddeyi töz olarak kabul eder. Fakat mekanik ilkelere göre işlemeyen, yer kaplamayan, görünmeyen ama düşünen tözü de ruh olarak kabul etmiştir. Descartes bu iki ayrımı yaparak bütün doğa bilimleri açısından psişik ve ruhsal nitelikleri madde dünyasından ayırmış, ruhsal her izi ise madde dünyasından yola çıkarak titiz bir çalışma ile sıradan ve sabit olarak cansızlaştırmıştır.[115] Descartes acıyı, mutluluğu, hissetmeyi, düşünmeyi, tiksinmeyi ve değeri ruhta bulunan nitelikler olarak kabul etmiştir. Ona göre iki tözün

---

112 Francis Bacon, *Novum Organum*, çev. Sema Önal (İstanbul: Say Yayınları, 2012), 119-120.

113 Richard S. Westfall, *Modern Bilimin Oluşumu*, çev. İsmail Hakkı Duru (Ankara: V Yayınları, 1987), 34.

114 Ünder, *Çevre Felsefesi*, 41.

115 Westfall, *Modern Bilimin Oluşumu,* 34-35.

birbirinden keskin bir şekilde ayrılması insanın doğa ve çevreye karşı yabancılaşmasına hatta onlara hâkim olmasına neden olmuştur. Ayrıca Descartes, ruhu da bedende yabancı bir unsur gibi görerek insanın diğer canlılar üzerindeki acıma, merhamet, vicdan gibi bazı duyguların yok olmasına yol açmıştır.[116] Dolayısıyla akıl eleştirisinden yola çıkarak çevre etiği savunucuları, çevre sorunlarının başlangıç tarihi olarak felsefi-metafizik incelemeler üstünde düşünen günümüz insanın diğer canlı ve hayvanlara karşı acımasız, akılsızca ve hor bir şekilde görülmesine neden olan Kartezyen felsefesini sorumlu tutmuştur. Bu bakımdan Descartes, insan ruhu dışında kalan diğer canlıları acı ve haz duygularından yoksun cansız birer makineden ibaret olarak görüp üzerlerinde kuracağımız hegemonyanın gerekli olduğunu düşünmektedir. Dahası Descartes, insanın herhangi bir iç rahatsızlığı duymadan ya da vicdanı sızlamadan yaptığı muameleyi desteklemektedir. Bu bakımdan hayvanlar üzerinde deneyler ve testler yapılırken hayvanlara anestezi yapmak gereksiz hale gelir. Hayvanların acı duyduğu izlenimini veren tepki ve davranışlarını, onların acı duyduğu şeklinde yorumlamak olanaksızlaşır. Onların acıları karşısında vicdani bir tedirginlik duymak gereksizleşir.[117] Bu alıntıda görüldüğü gibi Descartes ruh ve beden ayrımını yaparak insanı daha üstün hale getirmiştir. Doğa ve çevrenin bir parçası olarak görülen canlıları, hayvanları ve bitkileri örtbas ederek onların insana fayda sağlama bakımından var olduğunu düşünmektedir.

Descartes'ın, doğa- çevre ve insan arasında kurduğu bir diğer ilişki bilgi ve güç arasındadır. Descartes da, Bacon gibi doğaya ilişkin bilgileri, doğayı kontrol etmek ve doğaya hâkim olmak için kullanır. Doğayı bir araç olarak görür. Ona göre insan, doğanın hâkimi ve sahibidir.[118] Dolayısıyla Descartes, doğanın hâkimi olarak yeni insanı (akıl ilkeleri ve düşünme yetilerine sahip tek canlı olarak görmesi) akılcı davranışlar doğrultusunda doğaya ve canlılara yaptığı her türlü davranışsal eylemleri meşrulaştırmaya çalışmaktadır.

2. 1. 2. Felsefe ve Çevre İlişkisi

İnsan tarihsel sahneye çıkışından bu yana doğadan faydalanmış, doğayı anlamaya çalışmış, gelişen ve ilerleyen bilgilere, tekniklere göre doğaya egemen olmaya çalışmıştır. İnsanın doğa üzerinde egemenlik kurma düşüncesi Yeniçağ bilim anlayışı

---

116 Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016), 242.
117 Ünder, *Çevre Felsefesi*, 43.
118 Ünder, *Çevre Felsefesi*, 43.

ile ortaya çıkmıştır. Yeniçağ 'da bilimin hedefi bilgi edinmenin yanı sıra, var olan bilgiyi uygulamaya, o bilgiden daha çok teknolojik gelişmelere katkı sağlamak için kullanılmıştır. Galileo, Newton, Bacon gibi doğa bilimcilerden beri bilimin temel hedefi doğayı hâkimiyet altına almaktır. Yani, doğanın işleyişini matematiksel olarak formülleştirmektir. Dolayısıyla bilim; deney, gözlem, teknik üreterek hem kuramsal bilgi aracılığıyla insanları aydınlatacak, geliştirecek hem de pratik araçlarla doğayı işleyecek ve doğanın üstünde insanın hâkimiyetini konumlandıracaktır.[119] İnsan, doğaya yönelerek kendi arzuları doğrultusunda kullanmaya çalışmıştır. Böylece sanayileşmeyle birlikte kapitalist ekonomi ortaya çıkmıştır. Burada insanın bireyselliğine vurgu yapılmış, üretim ilişkilerinde ise rekabet temelli ve biriktirme odaklı bir anlayış oraya çıkmıştır. Bu tarz bir ekonomi anlayışında doğa- insan arasındaki ilişki ise üretim ve tüketim ilişkileri üzerine kurulmuştur. Bu bakımdan insan, doğa ile doğal kaynaklar arasındaki ilişkilerine, uzun yıllardan beri doğanın kendi kendine yarattığı, geliştirdiği ve sürdürülebilirliğini sağladığı ekosistemlere her zaman bilinçsizce müdahale etmiş, bunun sonucunda çevre sorunları ortaya çıkmıştır. Çevre planları ve bunların uygulama aşamalarında ortaya çıkan sorunlar ve yetersizlikler, yanlış politikalardan doğan çarpık kentleşme ve yanlış toprak kullanımı gibi sorunlara yol açmıştır. Öte yandan artan nüfusun güncel, orta ve uzun vadeli sorunlarına çözüm yolları getiremeyen uygulamaları hayata geçirdiği için yeşil örtünün tahribine ve toprağın hatalı bir şekilde kullanılmasına neden olmuştur. Bu durum ormanların ve meraların, yeşil alanların, çevre ve doğanın tahribine yol açmakla birlikte toprağın kaybını da beraberinde getirmiştir.[120]

Doğa felsefesi yapan, doğa karşısında uygun tutumunun ne olması gerektiği konusunda düşünen, bu konuda bir fikir edinmeye çalışan her düşünür, her çevreci, çevre felsefesi yapmıştır. Felsefeyi reflektif olarak kabul ettiğimizde, önceden düşünülmüş kavramlar ve yaşantıları değerlendirmeye aldığımızda, doğa ve çevre gibi konuların çevre felsefesi kapsamına girdiğini görmekteyiz. Örneğin: fizikçilerin, biyologların, doğa felsefesi yapan filozofların tarihsel olarak ne düşündükleri ve ne yaptıkları üzerinde küçük bir araştırma yaptığımızda, insanı geniş kapsamlı bir varlık şeması içine yerleştirdiklerini görmekteyiz. Bununla birlikte insanın bu şema içinde

---

119 Keleş ve Hamamcı, *Çevre Bilim*, 19-20.

120 Ruşen Keleş, *İnsan Çevre Toplum*, (Ankara: İmge Kitabevi, 1997), 66.

nasıl davranması gerektiğini söyleyen bazı etik argümanlar ya da nasıl yaşaması ve davranması gerektiğini ima eden dinler, mitoslar, hikâyeler, doğaya ilişkin düşünceler, çevre felsefesi kapsamına girecek öğeleri işlemiştir. Fakat çevre felsefesi, 1970'lerden sonra belirgin hale gelmiştir.[121]

İnsanoğlu tarihin her döneminde birtakım sorunlarla karşılaşmış ve bu sorunları çözmek için uğraşmıştır. Örneğin hızlı nüfus artışı, açlık, sussuzluk, savaşlar, doğanın tahribi, çevrenin bozulması, çarpık kentleşme, küresel ısınma, yenilebilir kaynakların azalması bu sorunlardan birkaçıdır. 1960 ve 1990'lı yıllar, bütün insanlığın ortak bir paydada toplandığı, gelişmiş ya da az gelişmiş ülke ayrımı olmaksızın ortak sorunlara karşı tavır alındığı yıllar olmuştur. Bu yıllarda ülkeler, çevre ve doğanın yok oluşuna karşı önlem ve çözüm arayışları içinde olmuş, çevre ve doğanın hızla bozulduğunu ve yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığını açıklamışlardır.[122]

Çevre felsefesinin, çevre sorunlarına felsefi ilginin başlangıç tarihi olarak 1960'lar gösterilmektedir. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin hızlı nüfus artışı, açlık sorunu, çevre kirliliği ve ekonomik kriz gibi sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu sorunları azaltmak için gelişmiş ülkeler, yardım ve lojistik gibi destekler vermiştir. 1960'lar çevre sorunlarının kökenini hızlı nüfus artışına bağlayan yeni- Malthusçu açıklamaların yaygınlaştığı, Paul Ehrlich'in The Population Bomb'unun (Nüfus Bombası) (1968), Garret Hardin'in 'The Tragedy of the Commons'ının (Meraların Trajedisi) yazıldığı ve 30'a yakın bilim adamı, eğitimci, sanayici, ekonomist ve hükümet görevlisinin bir araya gelerek bu problem üzerine değerlendirmelerde bulunduğu yıllar olmuştur. Oluşan bu gruba Roma Kulübü denilmiştir. Sorun daha çok nüfus artışı olarak görülmekte ve akabinde dünya kaynaklarının hızlı artan nüfusu besleyemeyeceği, ekonomik büyümenin yavaş gerçekleşeceği öne sürülmektedir. 1973'de Roma Kulübü tarafından finanse edilen yiyecek- içecek üretimi, endüstrileşme, çevresel kirlenme ve yenilenemez doğal kaynakların kullanımı hızla tüketilmeye devam ederse yeryüzünün bir yüzyıl içinde büyümenin sınırlarına ulaşacağını ileri süren "Limits to Growht (Büyümenin Sınırları)" adlı rapor yazılmıştır.[123]

---

121 Ünder, *Çevre Felsefesi*, 15.
122 Keleş, *İnsan Çevre Toplum*, 9.
123 Ünder, Çevre Felsefesi, 12-13.

1970'lerin başlarında çevre sorunlarını merkeze alan siyasi partiler kurulmaya başlanır ve akabinde, "Çevre Felsefesi" deyimi ortaya çıkar. Arne Naess ise deyimi ilk defa, doğal dünyayla insanın arasında geçen iletişim ve ilişkileri inceleyen felsefi soruşturma etkinliği için kullanmıştır. Deyimin yeni olması elbette deyimin gösterdiği etkinliğin yeni olduğu anlamına gelmemektedir. Çevre felsefesi; doğayı, insanı ve doğada yaşayan canlıları konu alan düşünceler, insanlığın tarihi kadar eskidir. Evrenin ya da doğanın işleyişine, yapısına, insanın doğa içindeki yerine ve doğa karşısındaki tutum ve davranışına ilişkin düşünceler olsa da insanın doğa ve çevreye karşı olumsuz etkinliğinden zarar görmüş ve bu nedenle çevre felsefesi ortaya çıkmıştır.[124] Doğanın bize sunduğu olanakları korumak yerine, yeryüzündeki boş alanları, ormanları, sulak alanları ve dağları bir otel inşaatı için ya da villalar yapabilmek için imara açmakta, betonlaştırmakta, kurutmakta ya da yakmaktayız. Dahası, doğa bu şuursuz kullanımlarla yok edildiği gibi doğanın stabil işleyişi de bozulmaktadır. Ozon tabakasının tahrip edilmesi ve sera gazların küresel ısınmaya yol açması, buzulların erimesi, iklimlerin değişmesi, hayvanların aç kalması ve çevre kirlenmesi gibi problemlerle tehlikeli bir gelecekle karşı karşıya kalınacağı da anlaşılmaktadır. Dolayısıyla hayati bir karar vermek zorundayız. Vereceğimiz kararlar sonucunda çevre ve insanı birlikte kucaklayabilecek miyiz? Veyahut aldığımız kararların istenilen sonuçları doğurup doğurmayacağından nasıl emin olabileceğiz? Durum böyle olunca öncelikli olarak edindiğimiz tecrübelere bakarak, eski uygulamaları analiz ederek, önceki paradigmalar doğrultusunda alacağımız kararların, yeryüzünde her canlıyı kapsayacak şekilde olması gerektiği aşikârdır.[125] Birçok konuda olduğu gibi çevre ve doğa üzerine düşünülen felsefi etik de budur. Çevre etiği, insanın doğayla ve çevresiyle olan ilişkisini kapsayacak şekilde bir etkinlik sağlama adına insan faaliyetlerini yasalaştırmak için ortaya çıkmıştır. Çevre-etik ilişkisi felsefi olarak insan etkinliğinin belirlenmesinde, değerlerin oluşturulmasında ve çevre sorunlarını değerlendirilmesinde etkin olmuştur. Görüldüğü gibi çevre ve etik ilişkisi, insan faaliyetleri doğrultusunda şekillenen ve buna bağlı olarak çevreye, doğaya, hayvana nasıl ve ne şekilde yaklaşılması gerektiği üzerine düşünmektedir. Dolayısıyla çevresel etik, hem insan yaşamı hem de canlıların devamı için vazgeçilmez olduğunu göstermektedir. İnsan ve çevre ilişkilerin nasıl geliştiği ve

[124] Ünder, Çevre Felsefesi, 15.
[125] Des Jardins, *Çevre Etiği ve Çevre Felsefesine Giriş*, 33-34.

nasıl gelişmesi gerektiği konusunda yapacağımız irdelemeler bu sorulara cevap niteliğinde olacaktır.

2.1.3. Çevre ve Etik İlişkisi

Çevreyi korumak ve doğaya uygun bir şekilde yaşamak için birtakım sınırlar getiren "çevre etiği" çok eski çağlara kadar dayanır. Kapitalist sistem ve teknolojik ilerlemeler, insan yaşamını etkileyerek bu etik anlayışın gitgide yok olmasına neden olmuştur. Bu bakımdan, XX. yüzyılla birlikte etik anlayıştan yoksun çevreyi ve doğayı hiç düşünmeyen, sadece ekonomik kalkınma ve ilerleme hedefli sanayileşmenin sonucunda çevre sorunları ortaya çıkmış, iklim ve doğanın dengesi değişmiş, nüfus hızlı artmıştır. Çevre etiği bakımından bu problemlerin kaynağı ve çözümü üzerine düşünülmesi gerektiğini söyleyen insanlar, çevreye yeniden duyarlı ve ihtiyatlı olmaya başlamıştır.[126] Bu durumda, kültürel ve ekonomik açıdan elverişli bir yaşam ortamı yaratma çabaları artmış, elverişli bir ortam birey ve toplumların varlığını sürdürebilmesi için zorunlu olmuştur. Bu zorunluluğun altında belli yasalara ve kurallara uygun bir yaşam gelişmektedir. Birey ve toplumlar, doğa ve çevrenin belli yasaları gereğince sınırlamalara bağlı olarak yaşamak zorunda kaldıkları için bu ortamı önemli ölçüde değiştirebilmektedir. Buna bağlı olarak, özellikle sanayi toplumları, ileri teknolojiyi kullanan ülkeler ve birinci dünya ülkelerinde yaşayan insanların duyarlı olmaları istenmektedir. Çünkü doğal kaynakların kullanımında ve teknolojinin gelişmesinde yapılan en küçük hata büyük felaketlere yol açmakla birlikte insanın yaşamını da tehlikeye atmaktadır.[127]

Genel olarak çevre etiği, insan ve doğa arasındaki ahlaki ilişkilerin, doğa ve çevreye karşı yaklaşımların sistemli olarak incelenmesidir. Çevre etiği bu kuralların nasıl işlediği, insanların kimlere ve nelere karşı sorumlulukları olduğu, bu bağlamda insan-çevre ve doğa döngüsünün nasıl açıklanacağı konusunda bilgi veren bir alan olarak açıklanabilir.[128] Ünder, çevre etiğini insanın diğer insanlar arasında kurduğu iletişim olarak değil, insanın bitkiler, hayvanlar, canlı-cansız varlık türleriyle ilişkileri hakkında bir etik[129] olarak açıklamıştır. Bu noktada çevre, etik ve insan kavramları

---

126 Aysel Gamze Karakoç, "Çevre Sorunlarına Etik Yaklaşım", içinde *Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar*, ed., Mehmet C. Marin ve Uğur Yıldırım, (İstanbul: Beta Yayınları, 2004), 61.

127 Ruşen Keleş ve Can Hamamcı, *Çevre Politikası*, (Ankara: İmge Kitabevi, 2005), 243.

128 Des Jardins, *Çevre Etiği ve Çevre Felsefesine Giriş*, 43.

129 Ünder, *Çevre Felsefesi*, 8.

arasında yakın bir ilişki olduğu görülmektedir. Bu anlamda etik, genel inanç ve tutumlarla alışkın olduğumuz söylem ve eylemler ile muhafaza ettiğimiz davranış ve düşünceleri yönlendiren felsefi kurallar bütünüdür. Bu bakımdan topluma hâkim olan düşünceler doğrultusunda yapılan bilinçli-bilinçsiz bütün eylemler, o toplumda yaşayan canlıları ve insanları etkilemektedir. Etik bize diğer canlılar ve doğa arasında nasıl yaşamamız gerektiğini ve toplumun yapısı gözetilmeksizin hangi eylemde bulunmamız gerektiği konusunda yol gösterir. Bu yolu da akıl süzgecinden geçirilme şartıyla gösterir. Diğer bir deyişle etik, çevre- insan ve toplum hakkında bilgilerimizi sürekli olarak gözden geçirmek ve arttırmak için olanak sağlamaktadır. Aynı zamanda davranış biçimlerimizi ve görüşlerimizi geliştirmek, hâkim olan düşünme yöntemleri bulmak için yardımcı olmaktadır.

Felsefe sözlüğünde ise etik, değerler sistemidir. Etik sözcüğü Grekçe "ethos", moral sözcüğü ile Latince "mos" sözcüklerinden oluşur. "Ethos" ve "mos" töre, gelenek, görenek, karakter, huy, mizaç, değer, davranış, din, sorumluluk, vicdan ve dürüstlük vb. gibi anlamlara gelir. Başka bir deyişle etik, "ahlâk" denen fenomeni irdelemeye çalışır. İnsan davranışlarının hem kendi karakteri üzerinden hem de doğa ve çevreye karşı yaptığı eylemler üzerinden inceler. Yani etik, pratik bir etkinlik alanı olan ahlaki değer ve yargıları üzerinde felsefi bir araştırma yapan disiplin olarak karşımıza çıkar.[130]

Çevre etiği bağlamında insanın doğası gereği iyi veya kötü olup olmadığının belirlenmesi için insan yaşamında neye iyi veya kötü dendiğinin ortaya konulması gerekmektedir. Çünkü insan, yaşamakta olduğu topluma, aileye ya da belli bir topluluğa göre şekillenmiş bir iyi ve kötü algısı kazanmıştır. Dolayısıyla her insanın yaşadığı toplum gereğince bir değere sahip olduğu görülmektedir. Bu bakımdan çevre ve doğa kavramı da dâhil olmak üzere her konuda iyi ve kötü kavramı farklılık göstermektedir.[131] Örneğin Grekler, insanı ve insanın ahlaksal yaşamının, kozmolojik temelli bir uyum içinde olduğunu söylemiş ve doğal yaşamı da doğanın bir uzantısı olarak görmüştür. Kozmoloji ile insan arasındaki ilişki ne kadar uzun ve uyumlu olursa, o kadar mutlu ve "iyi" ideasına ulaşılacağı fikri insanın doğal, toplumsal ve bireysel

130 Doğan Özlem, *Etik- Ahlak Felsefesi* (İstanbul: Notos Kitap, 2014), 27.
131 Selim Kılıç, *Çevre Etiği* (Ankara: Orion Kitabevi, 2008), 47.

gereksinimlerini karşılayacak ölçüt olarak kabul edilmiştir.[132] Etiği çevre kavramı üzerine düşündüğümüzde, insanın amaçlarına uygun eylemlerin gerçekleşmesi adına ortaya çıkmıştır. Etiğin bir alt dalı olan çevre etiğinin amacı, ekolojik dengenin bozulmasının nedenlerini incelemek, ekolojik dengeleri bozan felsefi paradigmaları eleştirmek suretiyle insan ile doğa arasındaki uyumu gözetir şekilde eylemde bulunmasına yönelik öneriler sunmaktır. Dolayısıyla çevre etiği, çevre ve doğanın denge ve işleyişi bakımından, bireyin doğru eylemde bulunabilmesinin ölçütü, çevreye karşı ilgi ve sorumluluğu takip eden bilginin ve doğru davranışların araştırılmasıdır. Bu nedenle çevre ve doğaya karşı herhangi bir ilgi ve bilgi eksikliği, çevre felaketlerinin yaşanmasına ve doğanın bozulmasına neden olabilmektedir.

Etik; insan hakları, canlı-cansız varlıkların genel hakları ve sorumlulukları bakımından ilişkili ve ortak bir anlayışa sahiptir. Etik kuramlar daha çok, özgül olan ortak genel geçer ifade ve inançları, değerleri irdeler, açıklığa kavuşturmaya çalışır ve sistemleştirir. Bu bakımdan felsefi etiğin dilini, çevre ve doğa dili olarak kurduğumuzda, insan-çevre arasında iletişim kurma olanağını buluruz. Bu da çevre ve doğa tartışmalarına doğrudan katılabilmemizi sağlamaktadır. Dolaysıyla felsefi etik, akla dayalı, sadece insanı düşünmeyen, yeryüzünde yaşayan canlıların ortak dil geliştirmesine katkıda bulunmaktadır. Diğer bir yandan etik kuramlar gelenek ve göreneklerimizde, düşünce ve yaşam biçimlerimizde önemli rol oynamaktadır.[133]

Dolayısıyla çevre etiği ile ilgili şu ana kadar yapılan tartışmalar, doğa, çevre, insan, gibi değerlerin neyin merkezinde olduğu problemini doğurmaktadır. Çevre etiği; insanın doğal çevreye karşı etik sorumlulukları olduğu, doğaya karşı bilinçli davranma, bilinçli tüketim ve yeryüzünde yaşayan tüm canlıların yaşama hakkının olduğu gibi düşünceleri araştırma alanı olarak açıklamaktadır. Fakat çevre etiğindeki asıl sorun, insan ihtiyaçlarının karşılanmasının ötesinde, doğanın bir değeri ve insanlara hizmet etme zorunluluğunun olup olmadığı gibi sorular olduğundan, bu durum çevre etiğinin kendi içinde gruplanmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla "İnsanın doğaya ve doğal varlıklara karşı sorumlulukları nedir?", "İnsanın, çevreye karşı saygılı olması zorunlu mudur?", "Doğanın ve çevrenin işleyişi gereğince insanın sadece kendisini düşünmesi etik midir?" ya da "İnsanı örtbas ederek, sadece doğa ve çevreyi düşünmek bir çözüm

---

132 Özlem, *Etik- Ahlak Felsefesi*, 32.

133 Des Jardins, *Çevre Etiği ve Çevre Felsefesine Giriş,* 62.

müdür?" gibi sorular bizi çevre etiği yaklaşımlarına götürecektir. Bu nedenle canlı ya da ekosistemi merkeze alan çevre etiği görüşleri, insan- merkezci yaklaşımlar, çevre-merkezci yaklaşımlar gibi etik yaklaşımlar doğmaktadır.

2. 1. 4. Çevre Kavramına Etik Yaklaşımlar

Çevre etiği, doğanın hızlı bir şekilde tahrip olması ve bozulması nedeniyle çevre sorunlarına karşı kalıcı bir çözüm bulma isteği ile ortaya çıkmıştır. Çevre etiği, doğada bulunan canlı ve cansız varlıkların belli bir ekosistem içinde yer aldığını ve bu varlıkların yaşadığı çevrede ortak ve dengeli bir işleyişe sahip olduğunu göstermektedir. Çevre etiği; çevrenin durumunu inceleyerek, çevrede yaşanan tahribata karşı ortak bir akıl ve genel bir etik geliştirmeye çalışır. Dolayısıyla çevre ile etik arasında bağlantılar, argümanlar ve eleştiriler ortaya çıkarak yeni yaklaşımlar, yeni eleştiriler, yeni tepkiler doğmuştur. Bu durum, insanın çevreye karşı farklı yaklaşımlarının doğmasına neden olmuş ve çevreye verilen değerin artmasını sağlamıştır. Çevre kavramına etik yaklaşımlar; İnsan Merkezci (Antroposentrik), Canlı Merkezci (Biosentrik) ve Çevre Merkezci (Ekosentrik) etik olmak üzere üç başlık altında ele alınacaktır.

2. 1. 4. 1. İnsan Merkezci (Antroposentrik) Yaklaşım

Antroposentrik yaklaşım, Yunanca "anthropos" kelimesinde türeyen "insana özgü, insana yakışan"[134] anlamlarına gelen, doğada bulunan canlı ve cansız varlıkların kendi başına bir değerinin olmadığını savunan bir görüştür. İnsan merkezci etiğe göre varlıkların özsel (özsel değer: sağladığı yarar ya da işlev bakımdan bağımsız olan ve kendi başına değerli) bir değeri yoktur.[135] İnsan merkezci yaklaşım canlı ve cansız varlıkların temel işlevlerini insanı merkeze alarak düşünür. Çevre ve varlıkların, insana hizmet için var olduğunu savunur ve insanların değerli buldukları varlıkları nimetleriyle birlikte kullanma hakkının elinde olduğu düşüncesine dayanır. Bu yaklaşımı "*bitkiler hayvanlar için, hayvanlar da insanlar için...*" ifadesi ile en katı şekilde Aristoteles açıklamıştır.[136]

İnsan-merkezci görüşün Batı kültürünün etkisi altında ortaya çıktığı kabul edilir. En önemli savunucusu Aristoteles sayılmıştır. Aristoteles, insan merkezci etik görüşünü Politika kitabında şöyle açıklamıştır: "Bitkilerin hayvanlar için ve hayvanların insanlar

---

134 Eski Yunanca- Türkçe Sözlük, Güler Çelgin (İstanbul: Kabalcı Yayınevi), 2011, 67.
135 Ünder, *Çevre Felsefesi*, 59.
136 Ruşen Keleş ve Birol Ertan, *Çevre Hukukuna Giriş*, (Ankara: İmge Kitapevi, 2002), 188-189.

için var olduğuna inanmamız gerekir. Evcil hayvanlar, insanın onlardan sağlayabileceği besinin yanı sıra, kullanabileceği gibi kullanması için, vahşi hayvanların da hepsi değilse bile çoğu yiyecek olarak işe yarar ve başka bakımlardan kullanılır; kendilerinden giyecekler ve araçlar yapılabilir. Doğa tüm şeyleri özel olarak insan için yapmış olmalıdır."[137] Aristoteles, doğadaki nesneleri insanın fayda temelinde yararlı ve yararsız olarak nitelendirip doğadaki nesnelerin sadece insan için olduğunu ileri sürmüş ve doğadaki tüm canlıların insan için var olduğunu savunmuştur. Aristoteles, doğayı cansız varlıklardan insana kadar uzanan piramit şeklinde bir yapı olarak düşünmekte ve en tepeye insanı koymaktadır. Bu piramidin alt bölümlerinde bitkiler hayvanlara, hayvanlar ve bitkiler ise insanlara tâbi kılınarak canlılar arasında bir hiyerarşik düzen oluşturulmuştur.

Özetle; İnsan merkezci çevre etiğine göre doğadaki bitkiler, hayvanlar ya da cansız varlıklar kendiliğinden herhangi bir değer ve öneme sahip olmamıştır. Sadece insana hizmet ettikleri sürece var olmuş ve insanın ihtiyacı doğrultusunda değerli görülmüştür. Dolayısıyla insan merkezci doğa ve çevre anlayışına göre insanı çevreleyen onu etraflıca saran bir eşya ya da nesneden başka bir şey değildir. Bu bakımdan İnsan merkezci etiğin merkezinde doğa değil, insan bulunmaktadır. Bu kısım, Frankfurt Okulu- Doğa- Çevre- Etik ilişkisi bağlamında daha ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

2. 1. 4. 2. Canlı Merkezci (Biosentrik) Yaklaşım

Canlı-merkezci çevre etiği, insan-merkezci etiğin tersine, doğada sadece 'insan' kavramı etrafında oluşturulan değerden farklı olarak diğer canlıların değerinin de en az insanın değeri kadar önemli olduğu görüşüne dayanır. Etik ilgi alanı ise insan dışındaki varlıklara (hayvan, bitki, canlı- cansız varlıklar) kadar genişlemektedir. Canlı merkezci etik, canlı varlıkların değeri, önemi, doğadaki amaçları ve yeri bakımından doğal bir hakları bulunduğu görüşü savunmaktadır. Yani, canlı-merkezli çevre etiği yaşamın tün alanında içsel bir değere ve öneme sahip olduğunu varsayan bir kuram olarak açıklamaktadır. Canlı-merkezli etiğin ilk örneklerinden biri Albert Schweitzer'in "yaşama saygı" ilkesidir. Schweitzer, teoloji, tarih, etik, tıp, felsefe üzerine geniş ölçüde yayın yapmıştır. Hayatının büyük bir bölümünü Afrika'nın ıssız, ücra köşelerindeki

[137] Aristoteles, *Politika*, çev. Mete Tuncay (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1983), 18-19.

topluluk ve kabilelere sağlık hizmeti götürmekle geçirmiştir. "Yaşama saygı" teriminde saklı olan etiği, günümüzün yaşam koşullarını göz önünde bulundurarak açıklamıştır. Bu saygı ilkesi, ahlaksal topluluğun sınırlarını, bütün canlıları ve bitkileri kapsayacak şekilde genişletmiş fakat cansız varlıkları sitemin dışına itmiştir.[138]

Çağdaş sanayi ve teknoloji toplumunun, yaşamın iyiliğini doğanın iyiliği ile birleştiren bir dünya görüşünden uzaklaştığını söyleyen Schweitzer, bu uzaklaşmaya "dünya ve yaşam olumluluğu" adını vermektedir. Bilimin ilerlemesi, teknolojinin hızlı değişmesi ile sanayileşmiş toplumlarda doğa, kullanılabilir bir nesne haline gelmiştir. Doğa mekanik güç olarak etik ve dünyayı birbirinden ayırmıştır. Çağdaş bilim doğayı, fiziği ve mekanik yasaları bir aygıt olarak görmüştür. Bu fiziksel ve mekaniksel doğa anlayışı, modern bilimle birlikte etiği amacından çarptırtmıştır. İnsan, hayvan ya da bitki gibi canlıların etik- değer ilkeleri, birkaç topluluğun görüşü olmaktan ya da birkaç kişisel fikirden öteye geçmemektedir. Bunun sebebi, savaşlar ve bazı ülkeler arasındaki güç yarışlarının çağdaş ve kültürel anlamda ilerlemeyi sekteye uğratması ve kendi içinde yozlaştırmasıdır[139] Schweitzer bu yozlaşmayı düşünerek doğa ve etik arasındaki kopukluğu yeniden kurmayı amaçlamıştır. Doğanın sadece yıkıcı olmadığını, aynı zamanda doğanın nazik, yumuşak ve nahif olduğunu söylemiştir. Doğa ve çevrenin etik için temel oluşturacak bir iyiliğe, ahlak ve içsel değere sahip olduğuna inanmıştır. Bu sorunlara ve yozlaşmalara karşı bulduğu fikir, "yaşama saygı" kavramında saklıdır. Dolayısıyla bu saygı kavramı içinde, tüm canlıların bir içsel değerinin ve kıymetinin olduğunu, doğada var olmalarının bir nedeni olduğunu dile getirmekte; canlıların sevgi ve saygımıza yaraşır bir değerde olduğunu ileri sürmektedir. Bu bakımdan yaşamın (doğada yaşayan tüm canlı ve cansız varlıkların) kendisinde iyinin bulunduğunu, doğanın saygı ve sevgi uyandırdığını ifade etmiştir.[140]

Schweitzer, yaşama saygı etik ilkesi ile doğa ve insan arasındaki yabancılaşmayı ve ötekileştirmeyi ortadan kaldırmanın yolunu aramıştır. İnsanın, doğada olan diğer canlılar arasında bir arada yaşama bilinci ve merhamet duygusu ile çıkış yolu aramıştır. Şöyle ki, Kitabı Mukaddes'teki sevgi ve saygının, doğada yaşayan bütün canlılar için gerekli olduğunu ve insan ahlakının temeli olduğunu savunur. Dolayısıyla Schweitzer,

---

138 Des Jardins, *Çevre Etiği ve Çevre Felsefesine Giriş*, 264.
139 Des Jardins, *Çevre Etiği ve Çevre Felsefesine Giriş*, 265.
140 Des Jardins, *Çevre Etiği ve Çevre Felsefesine Giriş*, 264.

doğada bir arada yaşamanın anahtarını varlığın (doğada bulunan bütün varlıklar) tek bir hayatta (doğada olan bütün canlıların yaşama saygısı) birleşmesinde gerçekleşeceğini ifade etmiştir.[141]

Schweitzer yaşama saygıyı bir etik kural olarak sunmamıştır. O, yaşamaya saygıyı doğaya ve dünyaya karşı alabileceğimiz temel bir tavırdan ibaret olduğunu düşünmüştür. Schweitzer, daha çok nasıl bir insan olmalıyım sorusuna odaklanır. Sezgisel bir karakter etiği sunar, kuramı daha çok ahlak bakımından değerlendirir. Yani, ahlaki yönden iyi olan şey başka insanlara kötü gelebilir ya da tam tersi bir durum da olabilir. Yaşama saygı kavramından yola çıkarak yaşamı kişinin mizacı ve değerleri açısından betimlemeye çalışır. Fakat kişinin yaptığı eylem ve davranışların analizini yapmaz.[142] Dolayısıyla Schweitzer, yaşama saygı ilkesi bağlamında kuramını betimlemekle birlikte ahlaki olarak insani değerlendirirken, eylem ve davranışlarının doğru ya da yanlış olarak düşünmeksizin söz konusu olan doğanın ve çevrenin durumu olduğu için 'saygı' kavramına daha çok önem vermektedir. Yani, yaşama saygı ilkesi neyi 'saygı' olarak kabul ediyorsa ona odaklanmaktadır.

Canlı-merkezli etiğin diğer temsilcisi Paul Taylor, tüm yaşamı içsel bir değere dayandırır. Yeryüzünde yaşayan bütün canlıların kendi başlarına iyilik, amaç ve yaşam oluşturduklarını dile getirmiştir. Taylor, bütün canlıların yaşamını ereksel olarak kabul etmektedir. Yeryüzünde yaşayan herhangi bir canlıya içsel değer tanımak, onların bizatihi kendinin bir değeri olacağını ifade eder. Bir varlığın iyiliğini korumak ve geliştirmek için o varlığa gerçekte yapabileceğimiz bir iyilik vereceğimiz bir değer olduğu sürece ödevli olacağımızı ifade etmektedir.[143] Dolayısıyla kendine özgü bir iyiliği olmak, bir varlığın içsel değeri için zorunludur. Taylor'un düşüncesi, Schweitzer'i yaşama saygı bağlamında açıklar ve destekler. Bu bakımdan Taylor canlı-merkezci etiğin, bizim başka canlılarla olan ilişkilerimizi kavramlaştırmaya çalışan inançlar bütünü olduğunu ve bu durumda dünya ile ilişkilerimizi temele alan düşünceyle birlikte evrensel bir görüşü sağlamaya çalışan inançlar sistemi olduğunu ifade etmiştir.[144] Özetle, canlı-merkezci etik yaklaşımının temel felsefesi, bütün canlıların

---

141 Martin Tamcke, "Bir Mistik Teolog Olarak Albert Schweitzer", çev. Abdulmuttalip Baycar, KSÜ İlahiyat Dergisi Fakültesi, Sayı12(2008): 137-145, 143-144.

142 Des Jardins, *Çevre Etiği ve Çevre Felsefesine Giriş*, 270.

143 Des Jardins, *Çevre Etiği ve Çevre Felsefesine Giriş*, 278.

144 Des Jardins, *Çevre Etiği ve Çevre Felsefesine Giriş*, 273-278.

herhangi bir ayrıma tabii tutulmadan ortak bir yaşam ve eşit koşullar içinde kabul edilmesine dayanır. Başka bir deyişle, o varlığın canlı olmasının ahlaki bir değer sayılmak için yeterli olduğunu savunmaktadır.

2. 1. 4. 3. Çevre Merkezci (Ekosentrik) Yaklaşım

Canlı-merkezci etik yaklaşımına göre, varlıkların sadece canlı olması kriteri onların değerli olmalarına yeterken, çevre-merkezci etik, canlı varlıklarla birlikte doğanın cansız varlıklarını da içine alacak şekilde bir bütün olarak genişletilmektedir. İnsan-merkezci etik, "insanı" incelerken, canlı-merkezci "canlıları" ele alır, çevre-merkezci etik ise "tüm doğayı" inceler.[145] Başka bir deyişle çevre-merkezci etiğe göre insan, doğanın efendisi değil, doğanın bir parçası, ekosistemin bir halkasıdır. Çevre merkezci etiğe göre insan aklı, vicdanı ve öznelliği gibi kendine has özellikleriyle ayrılsa da, insan gerek evrimsel olarak gerekse ekosistem bağlamında doğanın ve çevrenin ayrılmaz bir parçası olarak görülmektedir. Bu ekosistem canlı-cansız varlıkların belli bir alanda yaşadığı ve birbirleriyle bir ilişki ve etkileşim içinde olduğunu, cansız varlıkların da bu sistem içinde bir bütün olarak yer aldığını ortaya çıkarmıştır.[146] Aldo Leopold'a göre çevre merkezci etik yaklaşım doğada bulunan insanlarla birlikte diğer canlıları da yol arkadaşı olarak kabul eder. Ona göre etik, birey ile toplum arasındaki ilişkilerden kaynaklanır, toplum ve çevre, bireyi kendisi ile ilişkiye ve iş birliğine zorlar. Dolayısıyla bu ilişki zamanla birey ve toplum arasında bir ilişkiye doğru gelişim göstermektedir. Leopold'un kastettiği topluluk ve birey ilişkisi bütün canlı varlıkları içine alan bir yaşamdır. Toplumu bütün canlıları içerisine alacak şekilde kabul eder ve "yeryüzü etiğine" ulaşır. İnsanı diğer canlılarla aynı kategoride değerlendirmektedir.[147]

Bu kavramla birlikte doğada yaşayan canlı-cansız bütün varlıklar ekosistem içerisinde bir bütün olarak görülmeye başlanmıştır. Dolayısıyla bireyler, doğada bulunan canlı ve cansız varlıkları kendilerine faydalı olmaları dışında, bu varlıkların özsel değerini düşündüklerinde çevre ve doğayı koruma yolunda duygu ve düşünceleri değişecek, çevreye karşı olumlu bir davranış değişikliği yaşayacaklardır. Bununla birlikte dağların, kutupların ve sulak alanların, nesli tükenme tehlikesi ile karşı karşıya

---

145 Keleş ve Ertan, *Çevre Hukukuna Giriş*, 196-197.
146 Mine Kışlaoğlu ve Fikret Berkes, *Çevre ve Ekolojisi*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990), 14.
147 Keleş ve Ertan, *Çevre Hukukuna Giriş*, 194.

kalan bitki ve hayvanların değeri ve önemi doğadaki amaçları anlaşıldıkça, onları korumanın ve onlara saygı duyulmasının gerekliliği de anlaşılacaktır. Dolayısıyla bireyin bu konuda, yapacağı eylemler doğrultusunda rasyonel bir etik ve çevre ortamı kurulacaktır. Çevre etiği yaklaşımları, sadece davranışlarımızı değiştiren ve yönlendiren ilke ve kurallar bağlamında kalmamalıdır. Toplum, bu düzen ve adaleti sağlamak için çevrenin önemi ve etiği doğrultusunda güvenilir ve yaşanılabilir ortamı hukuk ve yasalar doğrultusunda belirlenmelidir. Yani, çevre-etik ve hukuk döngüsü içinde kurulmalıdır.[148] Frankfurt okulunu ve çevre kavramına etik yaklaşımları inceledikten sonra, tezin odak noktası olan Frankfurt okulu ve çevre etiği arasında nasıl bir ilişki olduğu nispeten kendini göstermektedir. Tezin bundan sonraki bölümlerinde Frankfurt Okulu bağlamında çevre etiği tekrardan düşünülecektir. Bu sayede Frankfurt Okulunun temel eleştirilerinin çevre etiğine göre düşünülmeye çalışılacaktır.

2. 2. Frankfurt Okulu'nda Doğa ve Çevre İlişkisi

II. Dünya Savaşı sonrasında devletlerin üstünlük kurma çabaları, soğuk savaş yılları, silahlanma yarışı ve nükleer bomba denemeleri doğanın dengesini bozmuştur. Bilimin ilerlemesiyle sağlık koşullarındaki iyileştirmeler dünya nüfusunun hızlı artmasına sebep olmuş dolayısıyla doğal kaynakların hızla tükenmesine ve yok olacak düzeye gelmesine neden olmuştur. Bununla birlikte, geri dönüşüme bağlı sanayileşmelerin olmaması ve sürdürülebilir enerjilerin kullanılmaması gibi nedenler diğer canlıların yaşam alanlarının daralmasına ve yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmalarına yol açmıştır. Bu nedenle biyolojik çeşitlilik azalmış ve eklenen yeni sorunlarla birlikte doğanın dengesi bozulmaya devam etmiştir.[149] Bu bakımdan Frankfurt Okulu dönemin problemlerini sadece ekonomik ve etik açıdan incelemez, aynı zamanda kültürel ve toplumsal gelişmişlik düzeyi açısından da inceler. Dolayısıyla Frankfurt Okuluna göre toplumun farklı yönlerini eleştirebilmek ve anlayabilmek için doğa, ahlâk, bilim, tarih, hukuk ve çevre gibi birçok alt disiplinin de araştırılması gerekir. Bu nedenle toplumun gelişmişlik seviyesini belirlemek için o toplumun çevre ve kültürüne bakmak yeterlidir. Çünkü kültür, bize o toplumun gelişmişlik seviyesini verir. Çevre ise, çevreye karşı duyulan tutum ve davranışların nasıl temellendiğini, o toplumda yaşayan insanların davranışlarının nasıl oluştuğunu, eğitim durumlarının ve

[148] Keleş ve Ertan, *Çevre Hukukuna Giriş*, 199.
[149] Ünder, *Çevre Felsefesi*, 3.

gelişmişlik seviyelerini göstermektedir. Yani, o kültürde yaşayan insanların çevreye, topluma ve kendilerine nasıl davrandıkları, o çevrede yaşayan hayvan ve canlılara hangi perspektiften baktıklarını göstermektedir. Bu bakımdan Frankfurt Okulu'nun temel felsefelerinden biri olan eleştirel teori yöntemi sadece kültürel bir irdeleme yapmakla kalmayıp aydınlanmacıların, insan merkezci etiklerin, aklın sarsılmaz gücüne katkı yapanların peşine de düşmektedir.

Frankfurt Okulu eleştirel düşünce ile var olan düzeni eleştirmekle kalmayıp ekonomi, kültür, çevre, toplum ve doğa vb. gibi disiplinleri de ele alarak yeni bir söylem geliştirme peşindedir. İşte bu kavram ve analizleri Frankfurt Okulu şu yöntemle açıklamaya çalışır: "Günümüzde çevre politikalarıyla ilgili son tartışmaları bilgilendirme gücüne sahip olmakla birlikte toplum ve doğa arasındaki ilişkileri de diyalektik bir yaklaşım geliştirmiştir."[150] Bu yöntemle Frankfurt Okulu, XX. yüzyılın deneyimleri ışığında Hegel ve Marx'ın teorik geleneğini yani- diyalektik yöntemleri- yeniden yorumlar ve geliştirir. Diyalektik yöntem, akıl yürütme yöntemi olarak da bilinir. Bu yöntem ile bir görüşün mantıksal sonuçlarını ve teorik farklılıklarını incelemektedir. Frankfurt Okulu ise bu yöntemle birlikte teorik olmayan konuları ele almaktadır. Okul, diyalektik yöntem ile doğa ve toplumsal ilişkiler arasındaki kavram ve anlam ilişkisine bakıp bu ilişkinin insan ve çevreye nasıl yansıdığı araştırmaktadır. Dahası okul, doğa ve kültürel ilişkilerin nasıl kurulduğunun yanı sıra; bilim, doğa ve toplumdaki maddi-manevi ilişkilerin nasıl değerlendirilmesi gerektiği üzerine düşünmektedir.[151]

Frankfurt Okulu, aydınlanma eleştirisi ile doğa ve insan arasındaki kavgayı açığa çıkarmaktadır. Doğa-çevre ve insan arasındaki ilişkiyi ekonomik ilişkilerle, aydınlanma düşüncesinin doğaya hâkim olma girişimleriyle göstererek tartışmaya yeni bir soluk getirmektedir. Frankfurt Okulu doğayı sosyal anlamda iki açıdan inşa etmiştir: Okul, bir taraftan maddi olarak ekonomik ve pratik teknikler tarafından üretilen bir doğa anlayışı sunmuş, diğer taraftan da sembolik olarak bilimsel ve kültürel yorumlarla kurulan bir doğa anlayışı kurmuştur. Dolayısıyla Frankfurt Okulu, insanların doğa ve çevreye karşı

---

150 Christoph Görg, "Societal Relationships with Nature: A Dialectial Approach to Environmental Politics", içinde Critical Ecologies: The Frankfurt School and Contemporary Environmental Crises, ed., Andrew Biro, (Canada: University of Toronto Press, 2011), 43-72, 44.

151 Görg, "Societal Relationships with Nature: A Dialectial Approach to Environmental Politics", 44-45.

olan tutum ve davranışlarını irdelemiştir.[152] Şöyle ki: "Aydınlanmanın öteden beri hedefi, insanları korkudan arındırmak ve efendi konumuna getirmek olmuştur. Ne ki tamamen aydınlanmış şu yeryüzü muzaffer felaket alametleriyle parlıyor. Aydınlanmanın tasarısı dünyanın büyüsünü bozmaktı. İstenen, söylenceleri dağıtmak, kuruntuları bilgi yoluyla yıkmaktı."[153] İşte bu bağlamda 'Aydınlanma' yeni bir düşünce ile yorumlanacaktır. Aydınlanma bu yeni düşüncede aklı daha çok yüceltecek, aklı doğaya hâkim olacak seviyeye kadar getirecektir. Alıntıda geçen düşünceyle birlikte aklı, aydınlanmacıların araç haline getirdiğini ve bir amaca doğru sürüklediğini görmekteyiz. Çünkü dünyanın büyüsü haline gelen doğa ve ahenk, aklın hışmına uğramış, büyüleyici işleyişin müdahalesine maruz kalmıştır. İnsan ise doğaya bağımlılığını toplumsal ve bilimsel ilerlemeden ayrı tutamaz hale gelmiştir. Günümüz kapitalist sistemde ekonomik üretkenliğin artışı bir yandan adil bir dünya için gereken koşulları yaratırken, diğer yandan gücün kullanımı belirli bir grubun elinde toplanmasına müsaade ettiği için bir sınıfın diğer bir sınıftan ekonomik olarak çok üstün olmasına neden olmaktadır. Bireyler bu sisteme bağlı şirketler karşısında bütünüyle etkisiz hale gelmektedir. Bu güçler, doğa ve çevre üzerindeki egemenliği akla hayale gelmez bir düzeye çıkarmaktadır. Dolayısıyla günümüz kapitalist sistemin araç-gereçleriyle çevre ve doğanın tahribatına ve bozulmasına neden olmaktadır.[154]

Frankfurt Okulu filozofları en büyük eleştirilerini "aydınlanmaya", modern toplumda yaratılan mitlere, akla ve aklın doğa karşısındaki tutumuna yapmıştır. Şöyle ki, insanın Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olduğu fikri, onun varoluş üzerindeki egemenliğinde, efendinin bakışında ve alacağı kararlarda yattığı düşüncesi, efsanelere göre devlet adamlarının, kralların ya da yöneticilerin Tanrı'nın yeryüzündeki sureti olduğu düşüncesini doğurmuş, insanı doğaya ve insanlığa egemen olma derdine düşürmüştür. Bu bakımdan mitolojiler aydınlanmada, doğada mutlak nesnelliğe dönüşmektedir. Aydınlanmanın nesnelere karşı bakışı, diktatörün insanlara karşı tutumuyla aynıdır. Diktatörler, kral ve yöneticiler, nesnelerle olan ilişkileri kendi çıkarları bağlamında olduğu için geri dönüşümü düşünmez. Diktatör, insanları kontrol altına aldığı sürece tanır. Bilim insanları ise insana, olgulara sahip olduğu kadar değer verir. Dolayısıyla nesneler 'kendileri için' var olmaktan çıkar, 'bilim insanları için' var

[152] Görg, "Societal Relationships with Nature: A Dialectial Approach to Environmental Politics", 49.
[153] Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği,* 19.
[154] Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği,* 14-15.

olurlar. Ya da belli bir devlette yaşayan insanların amacı, sadece yöneticilerin amaçlarına göre şekillenir. Bu düşünce XX. yüzyılda sadece bilim adamı ve diktatörlerle sürmeyip, toplumu oluşturan bütün insanlarda; doğaya hâkim olma düşüncelerinde, yaratılan tüketim toplumlarında, çevre ve birey ilişkilerinde de olmuştur.[155] Bu bakımdan insanlar yaşadığı toplumda özgür ve mutlu olma sürecini, içinde yaşadığı dünyanın ve çevrenin yazgısını paylaşmakla başlatmaktadır. Doğa ve çevre üzerindeki egemenlik kurma girişimleri, insanın insan üzerinde kurduğu egemenliğe yol açar. Bireyler yalnız dışsal doğanın (gerek insanın doğa ve çevredeki fiziksel varlığının, gerekse insanın dışındaki doğa ve çevrenin) köleleştirilmesine, esir olunmasına katılmakla kalmaz, kendi yaşam alanını da boyunduruk altına alır. Dolayısıyla bu durum 'egemenliği' içselleştirmekte ya da meşrulaştırmaktadır.[156]

Modern Çağ ile birlikte insanlar, doğaya hâkim olmak için yaşamın bir parçası olarak gösterilmiştir. Genel olarak birey, kendi öz varlığını korumak için otomatikleştirilmiş; üretim ve teknolojik ilerlemelerini yönlendiren şirket ve kuruluşlar çok çabuk değişen ve tükenen teknolojileri, arzu ve istekleri yakalayamadıkları için aklı devreden çıkarmıştır. Bu oluşan girdapta birey kendini teslim etmiştir. Toplumsal gerçekliği yöneten güç (yani kurallar, yasalar, bürokrasi) gerçek anlamda akıl ile bağdaşmamıştır. Ayrıca aklın her türlü özgül eğilimi onun insan eylemleri ve hayat tarzları hakkında bir yargıda bulunma görevine bile sırt çevirdiği bir noktaya ulaşmıştır. Çünkü insan eylem ve davranışlarının, değişime yirminci yüzyılda başlayıp yirmi birinci yüzyılda da devam ettiğini görmekteyiz. Değişim, insan akıl ve davranışlarında başlayıp ekonomi, tüketim ve mutluluk üçlüsünde devam etmektedir. Bu nedenle akıl, dünyamızı fiilen işgal etmiş, çatışan çıkarlara devretmiştir. Çatışan çıkarlar, insan-çevre ve haz arasında gidip gelmektedir. Normal şartlarda bir birey kendi hayatına hâkim olabilmek için çevreyi gözeterek yaşar ama tercih ve koşullar modernleşme ile değiştiği için haz ilkesine göre düşünerek yaşamaktadır.[157] Bu nedenle bireylerin küresel ve çevresel değişimi konusundaki mevcut deneyimi genellikle fayda üzerine değişmiştir. Gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin ekonomik ve teknolojik ilerlemelerine baktığımızda genellikle sürdürülebilir olmayan ve geri dönüştürülemeyen kaynakları tercih ettiklerini

---

155 Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği,* 26.
156 Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 120.
157 Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 59.

görmekteyiz. Bu durum doğanın kendini yenilemesine ve dönüştürmesine engel olacaktır.[158]

Dolayısıyla modernleşme ile başlayan doğa ve akla hâkimiyet kurma çabalarının insanı özgürleştireceğini, refah ve mutluluk seviyesini de yükseleceği sanılmış fakat insanı daha da esirleştirdiğinin farkına varılamamıştır. Aydınlanma ile başlayan özgürleşme çabaları, insanın bedeninden başlayarak düşüncelerine kadar her türlü hâkimiyet kurma girişimlerine yansımıştır. Bu nedenle insan özgürlüğü aklın ve bilimin egemenliği otoritesine dayanarak oluşturulan insan faaliyetlerinin bu şekilde belirlendiği bir sistem olmaktadır. Frankfurt Okulu, insanların hayatına musallat olan özgürleşme çabalarını açığa çıkarmaya çalışmıştır. Aydınlanmaya yaptığı eleştiri ile aklın doğa ve çevre karşısındaki üstünlüğünün yarattığı tahribatı da göstermeye çalışmıştır.

2. 2. 1. Aydınlanma Kültürüne Yönelik Eleştirel Tutum ve Çevre İlişkisi

XIX. yüzyılda Aydınlanma kavramı, doğanın kendisinde var olan olgu, değer ve yasaları doğanın işleyişini bozacak şekilde tasarlanmıştır. 'Kendi aklını kullanma cesareti' sloganı bireye, nesne ve özne arasındaki kopukluğu görme imkânı vermiş, dile gelen düşünceyi söyleme özgürlüğünü yaratmıştır. Fakat Aydınlanma çağındaki düşüncelerle tam tersi kılınmak istenmiştir. Şöyle ki: "Aydınlanmada olgular ortaya çıkar çıkmaz hükümsüz kılınır."[159] Dolayısıyla aydınlanma düşüncesi, olguları hükümsüz kılıp yok sayar. Bu sayede insanlar doğayı egemenlik altına almak için yine doğayı kullanır. Bu durumla, insanların kendisine karşı acımazsız tavrı öz-bilinci ve bilen özneyi ortadan kaldırmıştır.[160] Dolayısıyla aydınlanma düşüncesi, insanın doğaya egemen olması ve ondan faydalanması için düşünsel ve fiziksel anlamda gerekli olan koşul ve ortamları hazırlamıştır. Çünkü o güne kadar doğaya karşı olan korkuların, endişelerin giderek kaybolması ve insanın kendisine olan güveninin artması doğa karşısında güçlü ve acımazsız bireyi yaratmıştır. İnsan doğayı kendi egemenliği altına alabileceğine ve onu bilim, teknoloji, tüketim gibi silahlarla alt edebileceğine ve kontrol altına alabileceğine

158 Görg, "Societal Relationships with Nature: A Dialectial Approach to Environmental Politics", 59.
159 Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 29.
160 Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 20.

inanmaya başlamıştır. Bu düşünce, sanayi toplumunun ilkelerinden biri haline gelerek insan merkezli etik ve düşüncede önemli rol oynamıştır.[161]

Aydınlanma düşüncesinde 'akla uygunluk, akla yatkınlık' gibi kavramlar yüzyıllardır insana özgü bir varlık olarak düşünülmüş ve meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Bu bakımdan insan, kendi arkasında bıraktığı tahribatı düşünmeden bu kavramları icat etmiştir. Dolayısıyla yeni bir özne, yeni bir insan modeli yaratılmıştır. Bruce Martin'e göre Aydınlanma "efsanesinin temel ilkesi her zaman antropomorfizm ile öznelin doğasına olan çıkarım olarak açıklamıştır."[162] Görüldüğü gibi aydınlanma efsanesi insanı ve aklı yüceltmiş fakat doğa ve çevreyi aşağılamış, sadece insana gerekli olan maddi-manevi hizmeti sunarak doğa ve çevreyi unutmuştur. Dolayısıyla, Frankfurt Okulu en sert eleştirilerini aydınlanmaya yönelik yapmıştır.

Aydınlanma düşüncesinde olgu-değer arasındaki ilişki ile çevre ve doğada oluşabilecek zarar ve tahribat düşünülmemiştir. Çünkü aydınlanma için olgu, bir güçlünün elinde olan ve onu istediği gibi tasarlayan şirketlere ve yöneticilere bırakılmıştır. Şöyle ki: "Bacon'ın insanın anlama yetisi ile şeylerin doğası arasında tasarladığı mutlu birliktelik ataerkildir: Batıl inancı yenen anlama yetisi büyüsü bozulmuş doğaya hükmetmelidir. Erk olan bilgi ne mahlûkatın köleleştirmesinde ne de dünyanın efendilerine itaatte engel tanır."[163] Erk olan bilgi, her yüzyılda kendini yeniletmiş ve dönemin felsefini de kurmuştur. Bu ataerkil yapı doğa karşısında insan merkezci etiği ve çevreyi ortaya çıkarmış, sadece doğada yaşayan insanların ahlaki bir değer ve yargıya sahip olduğunu öne sürmüştür. Doğanın insana belli bir varlık, belli bir refah ve rahatlık sağladığını anlayan insan, doğayı dilediğince kullanabileceğini düşünmüştür. Dolayısıyla İnsan merkezli etik yaklaşım hava ve su kirlenmesi, zehirli atıklar ve böcek ilaçlarının kötü kullanılması gibi birçok çevre sorununu ortaya çıkarmıştır.[164] Görüldüğü gibi aydınlanmanın, toplumun bazı kesimleri tarafından kullanıldığını, endüstrileşme ile insanın kendi yaşam alanını daha özgür ve mutlu bir şekilde kurmak doğrultusunda yorumlandığını görmekteyiz. Frankfurt Okulu'nun Aydınlanmaya ve Aydınlanma filozoflarına karşı eleştirileri şöyledir: "Aklın kim

---

161 Muammer Tuna, *Türkiye'de Çevrecilik*, (Ankara: Nobel Yayınları, 2006), 13.

162 D. Bruce Martin, "Sacred Identity and the Sacrificial Spirit: Mimesis and Radical Ecology", içinde Critical Ecologies: The Frankfurt School and Contemporary Environmental Crises, ed., Andrew Biro, (Canada: University of Toronto Press, 2011), 111- 138, 114.

163 Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 20.

164 Des Jardins, *Çevre Etiği ve Çevre Felsefesine Giriş*, 46.

tarafından kullanıldığına bakılmadığı sürece, akıl tahakkümüne dolayımdan daha az yakın değildir; bireylerin ve grupların konumlanışına bağlı olarak barış ya da savaşı, hoşgörü ya da baskıyı mevcut durum olarak gösterir. Akıl asıl hedefleri ya doğanın zihin üzerindeki gücü olarak ya da kendi başına yasalar koymasına bir engel olarak ifşa eder. Bu yüzden de akıl, olduğu haliyle bir biçim olarak her türden doğal, çıkarın hizmetindedir."[165] Dolayısıyla aklın bu şekildeki işlevselliği göz önüne aldığımızda doğa, çevre ve toplum üzerinde aklın yasayı çıkar üzerinde koyduğunu görmekteyiz. Bu nedenle çevre, toplum ve doğa bağlamında insan faaliyeti pratik çıkara indirgenmiş olup, bu faaliyet kazanma üzerine kurulmuştur. Aydınlanmanın bu şekilde insanlara sunduğu dünya tasarımı, bireyin doğa ya da çevreyi özgür ve keyfi bir biçimde kullanabileceği düşüncesini doğurmaktadır. Bu bakımdan aydınlanmayla birlikte bireyin, ergin olma çabası doğa ve çevre üzerinde hâkimiyet kurabilme düşüncesini beraberinde getirmektedir. Bu anlamda doğa ve çevreye yeni bakış açısıyla birlikte yeni tasarımlar ve yeni anlamlar kurularak doğa ve çevre yeniden düşünülecektir.[166]

Aydınlanmanın öngördüğü anlamda düşünme, bağdaşık bilimsel düzenin oluşturulmasında ve olgusal bilginin türetilmesini sağlayan bireyin davranış ve kararları doğrultusunda var olur. Bu davranış biçimleri ister keyfi belitler olsun ister doğuştan gelen idealar ya da soyutlamalar olsun, mantıksal yasalar bağlamında, en genel düzeyde insanlar arasındaki ilişkileri düzenler ve birliğin tek sesliliğini oluşturur. Dolayısıyla sisteme dair olmayan her düşünce ve metot ya yönsüz ya da otoriter olarak kabul edilir. Bu bakımdan aklın insana tek katkısı, sistematik birlik ile stabil kavramsal bağlantıların biçimsel öğeleri olmaktadır. Yani, insanlar akıl aracılığıyla ileri sürdükleri her türlü hedef, yaşantı, olgu-değer ve çevre ilişkilerinin, dünyayı kendi öz-varlığını koruma amacına göre düzenlenen nesneyi boyunduruk altına alınacak bir malzemeden başka işlevi olmayacaktır.[167] Bu bakımdan aklın gerçek hedefi ya doğanın zihin üzerindeki egemenliği olarak ya da kendi başına yasa koymasına bir engel olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla akıl, olduğu haliyle her türden doğal çıkarın hizmetinde kendini gösterir.[168] İşte bu bağlamda akıl bireyin çıkarına ve arzularına hizmet eder. Bireyin kendi varlık

[165] Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 122.
[166] Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 83.
[167] Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 117-118.
[168] Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 122.

ögelerini, yaşantılarını, kararlarını ve çevre ile olan ilişki ve bağlantılarını belirler. Şöyle ki,

> *"Aydınlanmanın aklındaki sistem, olgularla en iyi biçimde baş edebilen ve böylece öznenin doğaya egemen olmasını en etkili biçimde baş edebilen ve böylece öznenin doğaya egemen olmasını en etkili biçimde destekleyen bir bilgi biçimidir. Sistemin ilkeleri öz-varlığı korumanın ilkeleridir. Bu durumda insanın ergin olmama durumu kendi varlığını korumakta yetersiz kalması demektir. Sırasıyla köle sahibi, özgür girişimci ve yönetici olarak burjuva Aydınlanmanın mantıksal öznesidir".*[169]

Dolayısıyla aydınlanma hareketi ile gelen doğa, çevre ve insan bu doğrultuda değişmiştir. Belli bir sistem içerisine sıkışan bireyin kararları, seçimleri, sahip olma durumlarında da belirsizlik ve doyumsuzluk yaşanmıştır. Bu bakımdan birey, yaşam alanlarını, çevresini kendi kurduğu sistem içerisinde genişletmiş fakat kendi tutsaklığını da yaratmıştır.

Özetle "aydınlanma", yarattığı yeni insanı tüketmeye ve yok etmeye başlamış, çevre ve doğanın yok edilişine kadar gitmiştir. Aydınlanmanın yarattığı akılın, özgürlük karşıtı bir tutum sergilemesi, 'özgürlük' kavramı adı altında her türlü eylem, davranış, bireysellik, tüketim, ırkçılık, modernleşme, kültürel yozlaşma, faydacılık gibi kavramların gelişi güzel kullanılmasına yol açmıştır. Dahası, bu kavramların içi boşaltılarak onlara yeni anlamlar yüklenmiştir. Dolaysıyla bu kavramların türemesi ve temelinde aydınlanmanın olması, aydınlanmanın kendi değerlerine ihanet ettiğinin göstergesi olmuştur. Horkheimer ve Adorno'ya göre aydınlanmanın aklı ve onun gösterdiği hakikat; dilde, düşünmede, ekonomide, politikada ve felsefe alanlarında aklı ve akıl ilkelerini daha koyu bir karanlığa sürgüne yollamıştır.[170] İşte bu bağlamda insanın dilediğince doğayı kullanma edimi ve tüketime indirgenmiş öznelliğin nasıl oluştuğu ve meşrulaştığı bir sonraki bölümde incelenecektir. Öncelikli olarak nesnel ve öznel aklın çevreyle kurduğu bağı ve öznel aklın nesnel aklın yerine nasıl geçtiği irdelenecektir.

2. 2. 2. Nesnel Akıl ve Öznel Akıl Bağlamında Çevre Felsefesi

XX. yüzyılda akıl; insanın ekonomik ilişkilerine, ahlaki davranışlarına, hâkim olan politika ve düzene göre şekillenmiştir. Birey bu politika içerisinde yaşam standartlarını kendi tasarladığı kurallar ve tercihler doğrultusunda fakat hâkim olan

[169] Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 117.
[170] Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 13-14.

popüler düşünceye ve teknolojiye göre belirlemiştir. Bu bakımdan devletin ya da hüküm süren popüler düşüncelerin, bireyin günlük hayatta yaptığı seçimlerinde, isteklerinde, ekonomik ilişkilerinde akıl etkin rol oynamıştır. Bu durum düşünüldüğünde, çevre ve insan ilişkilerinde doğan olumlu-olumsuz davranışların sebebini aramak ve doğanın bozuluşunu, tahribatını ve yok oluşunun altında yatan nedenleri nesnel ve öznel akıl bağlamında incelemek yerinde olacaktır.

Horkheimer, "*Akıl Tutulması*" adlı kitabında, akıl kavramını nesnel ve öznel olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Buna göre, *nesnel akıl*; aklı yalnızca bireyin zihninde değil, nesnel dünyada, insan ilişkilerinde, toplumsal kurumlarda ve doğada var olan bir güç olarak görmektedir. Nesnel olan, dünyanın hareketi ile işlevselliği açısından düşünüldüğünde, insanın sorgulama, düşünme ve anlamlandırma eylemleri sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle nesnel akıl, insanın amaçlarına ulaşmayı sağlayan inançları kapsar. Nesnel akıl düşüncesi, insanın amaçlarını ve doğadaki varlıkları kapsayacak şekilde bir sistem ya da hiyerarşi oluşturarak amaçların rasyonelliğini sistematik bir bütün içinde değerlendirmeye çalışır. İnsanın değişmez, mutlak olanı bulma arayışı içinde olup hedeflediği amaçlar doğrultusunda dünyayı anlamlandırma faaliyetini ifade eder. Bir insanın hayatının akla uygunluk derecesini belirleyen bu bütünlükle arasındaki uyumu gösterir. Nesnel akıl aynı zamanda bireysel düşünce ve duyguların ölçütünü bu bütünsel yapı içinde oluşmasını hedefler. Bu nedenle insanın hedeflediği amaçlar doğrultusunda yaşamını, tercihlerini, isteklerini ve doğaya karşı tutumunu bu bütünsel yapı içinde düşünmesini bekler. Her şeyin ölçütü, bu evrensel rasyonellikten çıkarılmış olarak tasarlanmıştır. Dolayısıyla nesnel akıl, evrensel hakikatlerin bilgisiyle kişisel çıkar ve düşünceleri uzlaştırmaya çalışır; öznel aklı dışlamaz fakat onun ötesine geçmeye çabalar.[171]

Jan Spurk'a göre: "Nesnel akıl öznel aklı kapsar ama nesnel akıl örneğinde, felsefi düşünmenin merkezinde bulunan şey erekliliklerdir. Bu düşünce, insanın öznel çıkarını da kapsayarak, (felsefenin ölçütlerine uygun olarak) akla yatkın olan şeyle insan varoluşunun nesnel düzenini uzlaştırabilmek ister. Bu nedenle yüksek iyilik gibi kavramlar insanın kaderi sorunları ya da (en yüksek hedeflere nasıl erişilebilir?) sorusu bu aklın merkezinde yer alır."[172] Görüldüğü gibi nesnel akıl düşüncesinin merkezinde yer

[171] Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 56.
[172] Spurk, *Toplumsal Aklın Eleştirisi*, 105.

alan amaçtır. Bu amaçlar doğrultusunda nesnel akıl, gerçekliğin doğasını algılamayı ve hayata yön verecek ilkeleri belirmeyi sağlayan evrensel bir ilke olarak karşımıza çıkmaktadır. Baktığımızda Platon, Aristoteles, Descartes ve Hegel felsefeleri, Alman İdealizmi gibi büyük felsefi sistemler nesnel akıl teorisi ile kurulmuştur. Araçlardan ziyade "bu düşünce geleneğinin başlıca amacı, felsefeye göre 'akla uygun' olanın nesnel yapısını, özçıkar ve varlığı koruma amaçları da içinde olmak üzere insan varoluşuyla uzlaştırmaktı. Örneğin Platon, Devlet adlı yapıtında, nesnel akla göre yaşayan insanın aynı zamanda başarılı ve mutlu bir hayat süreceğini de kanıtlamaya çalışır."[173] Amaçlara ağırlık veren nesnel akıl, nesnel anlamda iyi ve mutlu yaşamı gerçekleştirmeyi arzular. İnsanın akla uygunluğu, bu sistem içindeki uyumunu belirler. Yani, insanlar arası davranışlarda ve doğaya karşı düşüncelerde akla uygun davranıldığında hem insanın kendi çıkarlarını korumasını hem de doğayı bir bütün olarak görmesini hedefler. Ayrıca nesnel akıl teorisi, aklın gerçeklikte içkin olarak saklı olduğu düşüncesine dayanır, gerçeklikte içkin olan bu aklın keşfedilmesini bekler. Başka bir deyişle nesnel akıl, aklın gerçeklikle ilintili yapısına işaret ederek insanı teorik ya da pratik alanda belirli ve doğru bir davranışta bulunmaya çağırır. Dolayısıyla insanın doğa ve çevreye karşı davranışlarında, akıl gerçekliğin yapısında bir ilke olarak düşünüldüğü için nesnel akıl, iyi bir yaşam ve doğru davranış vurgusuyla öne çıkar.[174] Horkheimer nesnel aklın önemli bir temsilcisi olarak Sokrates örneğini verir. Sokrates'in diyalektik düşüncesi, insan ilişkilerini ve doğa anlayışını evrensel düzene bakarak kendisine o akılsal düzeni ölçüt olarak belirlemeye çalışıyordu. Varlığın kendisinde bulunan bir rasyonelliği varsayarak amaçları belirlemek, dahası anlamak için nesnel bir yeti olarak anlamaya çalışıyordu.[175] Bu yüzden büyük felsefi ekoller aklın, gerçekliğin yapısında olduğu düşüncesi ile birlikte evrensel aklı ölçüt olarak varsaymış, doğaya ve insana nasıl davranılacağını belirlemeye çalışmıştır.

Fakat Horkheimer göre, aklın gerçekliğin kendisinde var olan bir ilke olduğu düşüncesi, Batı felsefesinin tarihsel gelişiminde geçerliliğini kaybetmiştir. Aklın gerçekliğin kendisinde var olan düşüne aklın sadece insan zihnindeki öznel bir yeti olduğu fikri ile değişmiştir. Nesnel akıl ile bu yeni fikir arasında bir farklılık olmuştur. Şöyle ki, bir gerçekliğin ya da davranışın akla uygun olduğunu savunduğumuzda,

[173] Horkheimer, Akıl *Tutulması*, 56.
[174] Kurtul Gülenç, *Frankfurt Okulu* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016), 259.
[175] Horkheimer, Akıl *Tutulması*, 60.

insanların çoğu onu akla uygun olarak düzenler, ona kendi mantıksal düşüncelerine göre karar verir.[176] Bu bağlamda, "hayatın yüksek amaçlarını belirleme yetkisi elinden alınan ve karşısına çıkan her şeyi basit bir araca indirgemekle yetinmek zorunda bırakılan akıl için, geriye kalan tek amaç, bu düzenleyici faaliyetin sürdürülmesidir."[177] Böylelikle akıl, temel prensiplerinden kopartılmış olup sadece düzenleyici faaliyetin temsilcisi konumundadır. Yaşadığımız çağı göz önünde aldığımızda, doğayı, hayatı ve insanlığı bekleyen büyük bir tehlikenin olduğunu açıkça söyleyebiliriz.

Bunların tam tersi yaşanıldığı *öznel akıl'*da, doğa ve çevrede yaşayan canlı ve bitkinin insan için önemli olduğunu göreceğiz. Ayrıca, nesnel olan 'akıl' kavramı öznel akılda 'araçsal' olarak kullanıldığı için daha çok sahip olmayı, satın almayı, özentiyi ve tüketmeyi aşılamaktadır. Dolayısıyla öznel akılda birey, sahip olacağı ya da tercih yapacağı şeyler üstünde düşünmeyi, tahlil etmeyi o şeyi satın alana kadar yapar, aklı 'araç' olarak kullanır. Bu nedenle çevrenin bozulduğunu, kirlendiğini, doğanın değiştiğini ve yok olduğunu görürüz.

Akla uygun şeylerin yararlı şeyler olduğu bizatihi aklın kendisini araçsallaştırdığı öznel akıl bağlamındaki birey muhakemesini, satın aldığı ya da alacağı eşya ve tüketeceği nesneler üzerinden yapmaktadır. Bu bakımdan öznel akıl, araçlar ve amaçlarla ilgili olup bireyin tercihlerine göre şekillenmektedir. Dolayısıyla, bireyin amaçları seçilen araçların yeterliliği üzerinde durmaktadır. Amaçlar bir kenara itilmekle birlikte akla uygun olup olmadığı sorusu da unutulmaktadır. Bu nedenle bireyin doğayla olan münasebeti kısa vadede bir ilişki olarak 'araç' haline gelmektedir. Bu da kısa vadedeki çevre-insan ilişkisini, hızlı tüketimi ve hızlı yaşamayı talep ettirmektedir.[178] Bu durumda araçsal akıl, tümüyle toplumsal ahlaki yapıya, çevreye ve var olan doğanın sistemine karşı direnmektedir. Yani, araçsal aklın, doğa ve insan üzerinde egemenlik kurulmasında oynadığı rolü; kavramları, bilgileri, düşünceleri otamatikleştirdiği ve araçsallaştığı gibi, kendi başlarına anlamlı olarak görülmelerini de güçleştirmiştir. Bu yüzden doğada yaşayan canlılar ve bitkiler sadece nesne ya da eşya olarak veyahut makine olarak görülmektedir. Dolayısıyla çevre, etik, doğa ve hayvan gibi kavramların mahiyetinin ne olduğu yerine eşyanın ve nesnelerin pratik dünyadaki işlevi dikkate alınmıştır.[179]

---

176 Horkheimer, Akıl *Tutulması*, 56.
177 Horkheimer, Akıl Tutulması, 119.
178 Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 55.
179 Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 67-68.

Dolayısıyla düşünceler kökten itibarsızlaştırılarak, işlevsiz hale gelmiştir. Tüketim toplumunda dil, nesnelerin ve eşyaların ne olduğuyla değil, neye yarar sağlayacağı konusuyla ilgilenmektedir. Bu da günümüz sisteminde tüketimin haz alma felsefesine dönüştüğünü göstermektedir. Dolayısıyla bu durum, yeni bir ahlâk sistemi yaratmış, yeni bir iletişim dili kurmuştur. Dilin göstergelerin düzenlemesindeki önemi, farklı ekonomik sınıfların, farklı kültürlerin bütünleşmesine, gelişmesine katkı sağlamakla birlikte, o toplumda yaşayan bireylerin kolektif bir şekilde düşünmelerini sağlamıştır.[180] Dolayısıyla bu kolektif hareket, tüketimi ve uyumu bir bütün olarak düşünerek insanların daha çok satın almaya yönlendirmiştir. Bu durumda tüketim toplumunda iyi-kötü, eski-yeni bir arada olmaz. Tüketim toplumunda değişim, tutarlılık, moda ve bütünlük bir arada olmuştur.[181] Bu bakımdan tüketim daha çok reklam üzerinden, o ürünü tanıtıp, tüketilmesini sağlamak için manipülasyon düzenler. Manipüle edilen her ürünün daha çok istemesini, daha çok arzulamasını sağlar. Çünkü reklam, o ürün hakkında iyi ya da kötü bir düşünce ve tavır gözetmeksizin o ürünü tanıtmak ister. Bu açıdan baktığımızda bireyin tek başına düşünmesinin ve hareket etmesinin olanaksız olduğunu görmekteyiz. Yani, "her ne biçimde olursa olsun, yaşam biçimleri, meslekleri, karakterleri veya düşünce düzeyleri benzer veya farklı olsun, bir araya gelen bireyler; içinde bulundukları bu çevrede kitleye dönüşerek, kendi duydukları, düşündükleri ve davrandıkları biçimlerden çok daha başka bir şekilde duymaya, düşünmeye ve davranmaya başladıkları bir tür kitle ruhuna sahip olurlar."[182] Bu da bireyin kendi özgürlüğüne, iradesine, tercih ve isteklerine tek başına karar veremediğini gösterir. Dahası, kitle kültürü üstüne egemenlik kurduğu metalara ve nesnelere bireyin tercih ve durumlarına göre şekil vermektedir.

Horkheimer bu durumu şöyle açıklamıştır: Öznel bakış açısından düşünüldüğünde akıl, yapılacak eyleme ya da davranışa bakılmaksızın nesneyi anlatmak için kullanıldığında, nesnenin özüne, yararına ya da anlamına göre değil sadece belli bir amaç ve ölçüt olarak düşünülmektedir.[183] Horkheimer'in öznelci görüşü, doğa ya da çevre ile ilişkilerimizin bir amaç doğrultusunda kurulduğunu, bu amacı kurana kadar aklı

---

180 Jean Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, çev. Hazal Deliceçeylı ve Ferda Keskin, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004), 91.

181 Uğur Batı, *Tüketici Davranışları*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2015), 16.

182 T. W. Adorno ve Max Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, çev. M. Sezai Durgun ve Adnan Gümüş, (Ankara: BilgeSu Yayınları, 2011), 88.

183 Adorno ve Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 57.

araçsallaştırdığını; dolayısıyla nesneleri, bitkileri ya da canlıları sadece 'insan' için kullandığını ve asıl olan nesne ya da kavramdan uzaklaştığımızı söylemektedir. Bu bakımdan araçsal bir değer olarak çevreyi ya da çevrede yaşayan canlı ve bitkileri, onlara değer verebildiğimiz kadar önemsediğimizi söylemektedir. Bu da kullanım değeri açısından çevrenin ne kadar metalaştığını göstermektedir. Böylece doğadaki varlıklar insan için herhangi bir kullanım değeri taşımıyorsa, o varlığın herhangi bir önemi olmayacaktır. Bu nedenle, çevresel değerlerin insanların çıkarı ile özdeşleşmesi onların korunmasını kolaylaştırırken, insanların çıkarları ile özdeşleşmeyen canlıların yok olmasına neden olacaktır.[184] Bu da insan merkezci etiğin, yalnızca insanın ahlaki bir değer doğrultusunda şekillenebileceğini ya da sadece insan için olması gerektiğini öne sürmektedir. Dolayısıyla bu etik görüş, doğal dünya ve çevreye karşı doğrudan bir sorumluluğumuzun olmadığını ileri sürmektedir. Bu nedenle insanların çevreyle olan ilişkisinin bir çıkar ya da değer doğrultusunda şekillendiğini göstermektedir.[185]

Adorno ise insanın çevre ile ilişkisinin neden fayda amaçlı kullandığını ve insan psikolojisinin neden o yöne doğru gittiğini şöyle açıklamaktadır: "Her türlü psikoloji, Protogoras'tan beri, insanı her şeyin ölçüsü yaparak yüceltmiştir, ama böylece onu başından beri bir nesne olarak, bir tahlil malzemesi olarak ele almış ve bir kez aralarına kattıktan sonra şeylerin cansızlık ve boşluğunu ona da aktarmıştır. Özne adına nesnel hakikatin yadsınması öznenin de inkârı anlamına gelir: Her şeyin ölçüsü için hiçbir ölçü kalmaz ortada; olumsallığa düşen özne, hakikatsizlik haline gelir."[186] Dolayısıyla iyiyi bulma amacımız sadece 'iyi' kavramının bireyin amaçları doğrultusunda değiştiğini göstermektedir. Başka bir deyişle akıl ve nesne ilişkisi, bireyin başka nesnelerin başka iyiliklere yol açtığını söylemektedir. Dolayısıyla birey başka nesnelerle bir ilişki kurduğunda, nesnenin kendisine ulaşmadığı zaman daha da başka nesneler bulmak için sadece aklı araçsallaştırır. Bu bakımdan birey toplumda herhangi bir eylemde bulunduğunu düşünür. Fakat onun yaptığı sadece yapılacak olan eylemleri sekteye uğratmaktadır. Çünkü nesneyi bilmediği gibi, nesneyle olan bağı da sadece başka nesnelere sahip olacağı zamana kadar var olacaktır. Bu durumda, "bütün doğa bir "çeşitli nesneler yığını'' olarak, insan-öznelere oranla basit nesneler olarak görüldüğü ölçüde, bir

184 Kılıç, *Çevre Etiği*, 44.
185 Des Jardins, *Çevre Etiği- Çevre Felsefesine Giriş*, 46.
186 T. W. Adorno, *Mınıma Moralıa*, çev. Orhan Koçak ve Ahmet Doğukan (İstanbul: Metis Yayıncılık, 2009), 67-68.

zamanlar özerk olduğu varsayılan özne de giderek her türlü içerikten arındırılır ve bir noktadan sonra, adlandıracak hiçbir şeyi kalmamış bir ada dönüşür."[187]

Bütün varlık alanlarının bir araçlar alanına dönüştürülmesi, bunları kullanması gereken öznenin de yok oluşuna yol açar. Endüstri toplumuna o nihilist görünüşü veren budur. Özneyi yücelten bireyselleşme, onu aynı zamanda yok oluşa da mahkûm etmektedir. Dolayısıyla öznenin, endüstrileşme ve sanayileşme karşısında zor durumda kaldığını görmekteyiz. Çünkü özgür akıl, bireyin aklı ve mantığı doğrultusunda hareket ettiğini, doğanın bir bütün olarak görülmesini sağlamaktaydı. Fakat aydınlanma felsefesi ve modernleşmeyle birlikte özgür aklın amacından saptığı, özgür akıl ve bireyselleşme kisvesi altında saklanan bireyin kendisini 'öznel araçsal' bir konuma getirdiği gözlemlenmiştir. Aynı zamanda bu durum öznenin doğa ve çevreye karşı eylemsiz kalmasına da yol açmaktadır. Dahası, özne birtakım araçlarla mutlu olacağını düşünür fakat araçlara esir düşeceğinin farkına varmaz. Dolayısıyla birey daha çok tüketmeyi ve daha çok eşyaya sahip olmayı isterken çevre ve doğaya bıraktığı çöpün farkında olmamaktadır. Tüketici toplumun istatiksel verilerine göz atıldığı zaman yukardaki çevresel sorunların en büyük sebeplerinden birinin tüketime dayalı kirlenme ve tahribatın olduğu görülecektir. Örnek vermek gerekirse; "Dünyada her 5 saatte bir McDonald's restoranı açılıyor, Her 24 saatte 110 bin adet Jean satılıyor."[188] Dolayısıyla bu tüketim çılgınlığının doğa ve çevreyi yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bıraktığını görmekteyiz. Durum böyle olunca, modern ekonomik düzen, tüketim için üretim yerine üretim için tüketim modeline geçmiştir. Yani, gerekli ihtiyaçlar yerine hızlı tükenebilen, zorunlu olmayan, keyif veren, lüks sayılabilecek ihtiyaçları daha çok göz önünde bulundurup, insanları özendirme amaçlanmıştır. Dolayısıyla israf, çevresel kirlilik ve tahribat kaçınılmaz olmaktadır.

Bu bakımdan özerkliği kalmayan aklın, araç haline geldiğini görmekteyiz. Bunun nedeni pozitivist ve pragmatist anlayıştan dolayı nesnelerin ve eşyaların öne çıkarılmasıyla biçimselliğe, fiziksel olarak güzel görünene ve hızlı tüketilen nesnelere vurgu yapması sonucu öznel aklın nesnel içerikle olan bağ unutulmuştur. Bu bakımdan anlamın yerine, nesnelerin ve eşyaların günlük hayattaki işlevi, pratikliği, daha çok ekonomik olarak ne kadar kâr getirdikleri önemli hale gelmiştir. Tüketime özentiyi ve

[187] Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 119-120.
[188] Batı, *Tüketici Davranışları*, 186.

rağbeti arttırmak için bazı sözcükler daha çok pratik amaçlar doğrultusunda kullanılmaktadır. Doğru ve güvenilir dediğimiz şeyler, herhangi bir düşünce ya da kavramın epistemolojik olarak bilinmemesinden, ontolojik olarak sorgulanmamasından, yarar ve zararı gözetilmeden tasarlanmasından ötürü sorgulanmamaktadır.[189] Dolayısıyla "Pratik olan, başka olanda yatıyor; dünyanın başka bir dünya haline gelmesi gerekiyor."[190] Pratik, bazen düşünmekle yapmak arasındaki farkı bazen de düşündüğümüz ve yaptığımız her şeyin, başka ile olan bağlantısını gösterir. XX. yüzyılda ise pratik, düşünmeyi gerektirmeden, hazır verilen bilgileri; faydası ve modası geçince başka pratiklerin verilmesini bekler.[191] Bu bakımdan pratik, öznenin bilinç düzeyinden silinip olgusallaşmaktadır. Pratik olarak sunulan eşyalar sadece gündemde olanın popülerliğin çokanlamlılığından değil, her türlü anlamdan yoksunluğundan ortaya çıkmaktadır. Çünkü pratik akıl, her şeyi kuşatan iktisadın aletine dönüşmüştür. Bu iktisat aygıtları aklı da özneyi de işlevsizleştirmektedir. Bu bakımdan işlevsiz bir özne tüketimin içinde ve doğanın tahribatında aktif, kendi düşünce ve algılama dünyasında ise pasif olmaktadır.[192] Fakat birey başka dünyaların nimetini bulmak için nesnelerden, popüler kültürden, reklamlardan hareket eder. Bu bir eylem olarak gözükse de bireyi nesneler karşısında daha pasif hale getirir. Kapital sistem de, bireyin kendi içinde olan bu yok oluştan faydalanmaktadır. Bu durumda birey ise tüketmeye, çevreyi bozmaya, satın almaya devam eder; sistemin kölesi haline gelerek bir meta haline dönüşür. Bu bakımdan öznel aklın çevreye olan ilişkisi de günübirlik ve yoğun bir şekilde olup, sadece modern tüketim toplumlarına ayak uydurarak yaşamaya ve kendine o toplumda yer açmaya çalışmaktan öteye gidemez.

XIX ve XX. yüzyıllarda amaçların araç olduğu kapital sistemin içinde öznenin yeri, nesnelerin ve tüketimin dünyasındadır. Birey aynı zamanda, özel hayatı da dâhil olmak üzere var olan sisteme ayak uydurmak zorundadır. Çünkü hızlı gelişen teknoloji, sanayileşme ve tüketimin üretimini yapan sistemler, bireyin kendi varlığını ve yaşamını sürdürebilmesi için sistemin var olma koşullarına uymak zorunda olduğunu göstermektedir. Bu durumda bireyin, toplumdan kaçacak yeri kalmaz ve birey kendi rasyonalizasyon sürecini kurar. Dolayısıyla birey kendine plan yapan bilinçli kitlesel

189 Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 67-68.
190 T. W. Adorno ve Max Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine*, çev. Orhan Kılıç (İstanbul: Metis Yayıncılık, 2013), 48.
191 Adorno ve Max Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine,* 49.
192 Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği,* 52.

özneye dönüşerek bu sistem içinde var olabilmek için kendini sisteme uyarlamak zorunda kalır. Bu kitlesel öznenin isteği pragmatistlerin deyimiyle, 'şeylerin hareketinin içinde ve o hareketin yönünde' yaşamaktır.[193]

Buradan hareketle, Popüler kültür ve modernizmin kitlesel tüketim çılgınlığının insan merkezci olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü XX. yüzyılda gelişen tüketiciler, kendisine daha uygun olanı bulup ona yönelmekte, onu tercih etmektedir. Dolayısıyla dönemin kitlesel olarak tüketilen nesneleri, toplum tarafından değer verilmişse, insanın çıkarına uygun olarak değerlendirildiğinde doğanın sömürücü ve tahrip edici bir şekilde kullanılmasına olanak vermektedir. Bireyin arzu ettiği ve hissettiği nesnelerin üzerinde herhangi bir denetleme mekanizması olmadığı için doğa, insanın kendi ihtiyaçları ve kullanışları doğrultusunda her zaman kaynak olacak ve insana hizmet edecek şekilde ürünler yapmak üzere kullanılacaktır. Bu bakımdan tercihlerin doyurulması için piyasa şirketleri tüketimin üretimine başvururlar. Bu yaklaşımlarla, kişisel yarar, mutluluk, iyilik gibi kavramlardan yararlanılır fakat çevre düşünülmez. Dolayısıyla popüler kültürdeki bilinçsiz tüketicinin, şirketlerin, markaların ve sadece tüketime odaklı toplumun çevreye verdiği tahribat ve kirliliğe kültür endüstrisi kavramı bağlamında değinilecektir.

[193] Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 121-122.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FRANKFURT OKULU BAĞLAMINDA KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ VE TÜKETİM TOPLUMUNDA ÇEVRENİN ÖNEMİ

Her yeni dönem ekonomik, siyasal ve sosyal ilişkilerin yeniden düşünülüp oluşturulmasıyla oluşur. Bu süreç içerisinde geri kalmış ve gelişmekte olan toplumlar, dönemin hâkimi olan güçlü ve gelişmiş ülkelerin arasına girebilmek için sosyo-ekonomik, felsefi ve siyasal koşullarını yeniden kurmaya çalışırlar. Toplum bu yeni kurulan sistemin içerisinde yaşadığı yüzyılın büyüsüne kapılarak yapısal bir değişimden geçmeye çalışır. Nitekim bu değişim sürecinde bütün toplumların yeni bir kültür kurma çabalarına girdikleri gözlenir. Fakat bu süreçte toplumların; ihtiyaçları, arzuları ve amaçları değişmektedir. Dolayısıyla XX. yüzyılda kültür daima önem kazanmıştır. Çünkü kültür, toplumların tarihi bakımından gerek insanın temel tutum ve davranışlarının değişmesinde gerekse temel ekonomik ihtiyaçların belirlenmesinde etkin rol oynamıştır. Bu bakımdan insanlar kendilerini yerel bir pazarda düşünmeyip küresel anlamda egemenlik kurmak ve kendi menfaatlerini korumak için üreteceği şeyden tüketeceği nesneye kadar bütün ilişki biçimlerini düşünmüşlerdir. Başka bir deyişle, insanlar endüstriyel bakımdan üretim ve tüketime, küresel anlamda ise kullanım davranışlarının aynı olmasına önem vermektedirler. Bu bölümde izlenilecek yol, kültür endüstrisinin modern toplumdaki anlamıyla çevre arasındaki ilişkiyi incelemek, popüler kültürün ve kültür endüstrisinin çevre ve doğayı nasıl unuttuğunu göstermek olacaktır.

3.1.Kültür Nedir?

XX. yüzyılda kültür, oluşmuş yenidünya düzeni içerisinde; sanayi, teknoloji, bilim, ekonomi, iletişim ve haberleşmeye kadar devletlerin ve milletlerin stratejilerini ve politikalarını etkilemiştir. Dolayısıyla kültür; birey, devlet ve milletin küresel boyutta etkin bir rol oynayan şirketlerin üretiminden tüketime, insan ilişkilerinden düşünce

biçimlerine kadar etkilidir. Bu yüzdendir ki kültür; doğa ve canlılardan kendi yaşam biçimlerimize kadar hayatımızın önemli kavramlarından olmuştur.

Felsefi anlamda düşündüğümüzde kültür; din, bilim, teknik, edebiyat, sanat, etik, siyaset, ekonomi vb. birçok fenomenden oluşur. Dolayısıyla, sözlük ve ansiklopedilerde tanımı en çok yapılan kavramlardan biri olma özelliğine sahiptir. Kültür sözcüğünün gelişiminin, toplumsal, ekonomik ve siyasi düşüncelerimizde, bilişsel davranışlarımızda, arzu, tercih ve isteklerimizde, yaptığımız ya da yapacağımız seçimlerde önemli olduğu aşikârdır. Bu bakımdan kültür, bir insanın ekonomik ve sınıfsal bağlamdaki yaşamına, siyasi ve politik tercihlerindeki seçimlerine, kendi yaşamındaki davranış ve ilkelerindeki iradesine yansıyacaktır. Görüldüğü gibi kültürün tam bir tanımı yapılması olanaksızdır. Bu bağlamda düşünecek olursak kültür, maddi-manevi olan her şeydir.[194]

Gündelik hayatta kültür, sanat ve edebiyatta, davranışta, değerde vs. ideal olan[195] anlamında kullanılır. Bir başka anlamda ise kültür, "oluşum yerinin ve yapılış biçiminin özelliklerine göre, siyasal, ekonomik, sosyal, eğlence, dinlenme, aristokrat, işçi sınıfı, gençlik, müzik, sanat, aile, köy, kent, başkaldırı, tutsaklık, arkadaşlık, dostluk, çevre ve teknolojik kültür gibi gruplara ayrılabilir."[196] Bu bakımdan insanlar için 'kültür' kavramının bir yaşam felsefesi veyahut bir yaşam biçimi olarak anlaşıldığı görülmektedir. Çünkü kültür, "yaşanırken, yaşanıp deneylendiği için, kültür toplumun büyük çoğunluğu için gerçeklik duygusunu oluşturur."[197] Dolayısıyla bireyler kültürü daha çok deneyimleyerek öğrendiği için gerçeklik algısını hem bilinçli bir şekilde seçen hem de deneyimleyendir. Aynı zamanda bunu saklayabilen ve muhasebesini yapabilen insanlar tarafından inşa edilmektedir. Bu durum gözlendiği zaman bireylerin kendi yarattığı kültürün sosyal hayat ile bağlantılı olduğunu, yaşanmış ve yaşananlar bakımından bireylerin kendi deneyimleriyle biçimlendiğini görmekteyiz. Yani kültürün, insanlar arasında gelişen, değişen ve bir bakıma muhafaza edilmek istenilen bir kavram

194 Mustafa Aydın, "Kültür Sosyolojisinin Temel Kavramları" içinde Kültür Sosyolojisi, ed., Köksal Alver ve Necmettin Doğan, (Ankara: Hece Yayınları, 2013), 47-68, 54.

195 Korkmaz Alemdar ve İrfan Erdoğan, *Popüler Kültür ve İletişim* (Ankara: Ümit Yayıncılık, 1994), 169.

196 İrfan Erdoğan, "Popüler Kültür: Kültür Alanında Egemenlik ve Mücadele", içinde Popüler Kültür ve İktidar, ed., Nazife Erdoğan, (Ankara: Vadi Yayınları, 1999), 19- 52, 19.

197 Alemdar ve Erdoğan *Popüler Kültür ve İletişim*, 170.

olduğu görülmektedir.[198] Kültür insanın kendi sosyal hayatını belirlediği insan davranışlarını da etkilemektedir. Dolayısıyla kültürler arası bir etkileşim söz konusu olduğu için yeni yaşam biçimleri, yeni kitleler, yeni düşünceler yaratmaktadır. Bu bakımdan kültür; din, edebiyat, sanat da dâhil olmak üzere günlük hayattaki davranış ve eylemlerin, toplumsal kişiler arası iletişimin yeniden üretilmesidir.[199]

Kültür, XVIII. yüzyılda "Antropolojinin gelişmesiyle, geniş, çoğulcu bir kavram olarak bütüncül ve ayrı bir yaşam biçimini ifade etme özelliğini sürdürmüştür."[200] Dolayısıyla kültürün, toplumsal düzenin ve yapının diğer araçlarıyla birlikte (gelenek görenek, örf, adet gibi) zorunlu olarak iletişim kurduğunu söyleyebiliriz. Bunun sonucunda kültür sosyolojisi, kültürel üretim, kitle kültürü, endüstri kültürü vb. gibi çalışma alanları da ortaya çıkmıştır.[201] Genel bir ifade içinde açıklayacak olursak kültür, bir toplumun ya da milletin bir yandan biriktirdiği toplumsal olay ve faaliyetleri kendine göre kurduğu uygarlığı gösterirken diğer yandan insan ve toplum arasından kuracağı ilişki, iletişim ve sosyal faaliyetlerin öncüsü olarak açıklanabilir.[202] Dahası kültür, "bilimsel alanda uygarlık, beşeri alanda eğitim sürecinin ürünü, estetik alanda güzel sanatlar, maddi, teknoloji ve biyolojik alanda, üretme, tarım, ekin, çoğaltma ve yetiştirmedir."[203] Özetle, kültürün genel-geçer bir tanımının olmadığını görmekteyiz. Kültür kavramı daha çok o toplumda yaşayan bireylerin örf, gelenek-görenek, din, edebiyat, yaşam tarzı, davranış biçimleri, eğitimi ve değerleri olarak görülmektedir. Genel bir tarih içinde incelediğimizde kültür, toplum için bir şeyi ekmek, geliştirmek, büyütmek olarak tanımlanmıştır. Fakat bu eylemler daha çok kişisel bir gelişim yani bireylerin kendini yetiştirmesi ve geliştirmesi olarak sürmüştür. Bu durum bilişsel bir sürecin yaşandığını ve süreç içinde bulunduğumuz bu dünyada, yaşadığımız çevrede geçmişten gelen öğreti, değer, inanç, dil gibi unsurlar etkileşim içerisindedir. İster döneme hitap eden kültür olsun ister gelecekte oluşacak kültüre katkı sağlamak olsun, yeni bir kültür kurduğumuzu unutmamalıyız. Ayrıca kültür kavramı, açıklanması gereken Popüler Kültür ve Kültür Endüstrisi kavramlarını da beraberinde getirmiştir.

---

198 Alemdar ve Erdoğan *Popüler Kültür ve İletişim*, 170.
199 Bozkurt Güvenç, Kültürün ABC'si, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015), 11.
200 Raymond Williams, *Kültür*, çev. Suavi Aydın (Ankara: İmge Kitabevi, 1993), 9.
201 Williams, *Kültür*, 11.
202 Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979), 95.
203 Güvenç, *İnsan ve Kültür*, 98.

3.2. Popüler Kültür ve Kültür Endüstrisi Bağlamında Frankfurt Okulu

XX. yüzyılla birlikte gelişen teknoloji ve endüstrinin hızlı şekilde yayıldığını ve buna bağlı olarak toplumsal modernleşme çabalarının dünya genelinde yaygınlaştığını görmekteyiz. Toplum, gelişen ve sürekli değişen teknolojiye ayak uydurmanın bir modernleşme aracı olduğunu düşünmüş ve üretimin değil tüketimin merkezi olmuştur. Çünkü popüler kültür, toplumların kültürel gelişimleri ve gündelik eylemlerini, insanın doğaya karşı davranış ve tutumlarını, seçme özgürlüğünü, beğeni algısını, satın alma ve tüketim düşüncelerine kadar insan yaşamını şekillendirmiştir.

Epistemolojik olarak "popüler" kavramını incelediğimizde orta çağ dönemindeki 'halka ait' olan anlamından farklı olarak birçok kesim tarafından kabul edilen bir kavram olmuştur.[204] Halk tarafından sevilip, önem verilmiş olan popüler olan şeylerin, değiştirilmez anlamına gelmemekte, aksine sürekli olarak değişmektedir Bu değişim sadece popüler olan teknoloji, endüstri ve tüketim anlamında değil, popüler alandan kültürel alana kadar yayılarak yeni alanlar inşa etmiştir. Popüler televizyon programı, popüler kitap, popüler müzik grubu, popüler film yıldızı, popüler sporcu vb. gibi birçok örnek verilebilir.[205] Dilbilimsel anlamda popüler terimi ise, "orta çağlarda "halk" anlamında kullanımıyla başlar ve günümüzde genel tarafından kabul edilen, sevilen, istenilen, seçilen ve arzulanan şey anlamında kullanılır.[206]

Türk Dil Kurumu'na göre "popüler" kavramı "herkesçe tanınan bilinen", popüler kültür ise belli dönemlerde kabul ve değer gören, seri üretilen ve çabucak tüketilen kültürel nesnelerin bütünü olarak açıklanmıştır.[207] Dolayısıyla popüler kültür bir bakıma 'tüketmek' anlamında en popüler olan nesneleri satın alma ve hızlı değiştirme anlamına gelmektedir. Yani, herkes tarafından kabul edilen ve beğenilen bir nesneye sahip olmayı isteme arzusu olarak tanımlanabilir. Siyasal alanda ise popüler kavramı, "egemen faaliyetlerin ve politikaların kabulünün, tasdikinin, teyidinin ve yanıtlanmasının mührü olarak kullanılır. İletişim medyasında popüler, egemen medya ürünlerinin (programların ve pratiklerin, müzik ve film endüstrilerinin siyasal ve kültürel pazara sunduklarının) halk tarafından sevilip tutulduğu anlamına gelir."[208] Dolayısıyla siyasal anlamda herkesi

---

204 Alemdar ve Erdoğan, *Popüler Kültür ve İletişim*, 99.
205 Alemdar ve Erdoğan, *Popüler Kültür ve İletişim*, 99.
206 İrfan Erdoğan, "Popüler Kültür: Kültür Alanında Egemenlik ve Mücadele", 23.
207 Türkçe Sözlük, Şükrü Haluk Akalın vd., (Ankara: Türk Dil Kurumları Yayınları), 2011, 1938.
208 Erdoğan, "Popüler Kültür: Kültür Alanında Egemenlik ve Mücadele", 23.

kapsadığı için 'resmi' olarak kabul edilen popüler terimi, diğer yandan 'elit' olanla da karşıt konumdadır. Çünkü elit olarak düşünülen her faaliyet ve yenilik popüler olarak geçerli olmaya hazırdır. Dolayısıyla popüler kavramı, büyük ölçüde karmaşık, anlam bakımından belirsiz ve kafa karıştırıcıdır.[209] Bu bakımdan popüler kültürün 'yüksek kültür' olup olmadığı sorusu üzerinden 'popüler' kavramını düşündüğümüzde, popüler olan şeyin sadece refah seviyesi yüksek, kültürel anlamda kendini geliştirmiş ya da topluma yön veren bir grubun ellerinde mi sorusu akıllara gelmektedir. Şöyle ki, Endüstri Çağı öncesinde Avrupa toplumları, kültürel açıdan yüksek kültür ve halk kültürü olarak ikiye ayrılmışlardı. Halk kültürü daha çok tarım ve hayvancılık ile uğraşıp üst sınıfları beslemekle yükümlüydüler. Dolayısıyla halk kültürü kasabalardan uzak ve dağınık olduğu için birbirinden kopuk bir şekilde kendi kültürlerini yaşamaya çalışıyorlardı. Yüksek kültür ise üst sınıf olarak adlandırılan saray ve kentlerde yaşayan soylular, seçkinler, ruhban sınıfı, tüccarlar, asilzadeler gibi, eğlence ve sanata harcayacak zaman ve kaynakları olanlardan (klasik müzik, bale, tiyatro gibi güzel sanatlarla ilgilenenlerden) oluşmaktaydı. Fakat ekonomik bakımdan sınıf atlamak isteyen köylüler, şehirlere ve kentlere göç etmek zorunda kaldılar. Bu nedenle kentlerde yaşamaya başlayan köylüler, hem ekonomik hem de kültürel bakımdan daha üst seviyeye atladıkları için halk kültürünü bıraktılar ve ticari kültürün bir üyesi oldular. Bir çığ gibi büyüyen aynılaşma sürecinde yüksek kültürün ürünleri ve yaratıcıları, onun kamusal ve toplumsal alanda tekelinde bulundurduğu kültürü popüler kültür tarafından ortadan kaldırmıştır.[210]

Bir toplum için popüler kültür gerekli midir? Popüler olmanın bir yaşam felsefesi var mıdır? Popüler kavramı, insanların boş zamanlarını dolu bir şekilde geçirmek ve kendilerini mutlu hissetmek için uydurdukları faaliyet alanı mıdır? İnsan yaşamının çoğuna dayatılabilecek güçte olan eğlence, kültürel faaliyetler, bilgi paylaşımı ve birikimi, moda ve teknoloji takibini tekellerinde bulunduran başta New York ve Hollywood'da tasarlanan bir şey midir? Bu doğrultu da popüler kültür, üreticilerin tekelinde bulunan ve sadece kâr amacı güden ve aynı zamanda farklı kültür ve toplumların değer ve normlarını üreten bir şirket midir? Veyahut insan neden popüler

---

209 Ertan Özensel, "*Kültürün Popülerleşen Bir Alanı: Popüler Kültür*", içinde Kültür Sosyolojisi, ed., Köksal Alver ve Necmettin Doğan, (Ankara: Hece Yayınları, 2013), 261-277, 271.

210 Herbert J. Gans, *Popüler Kültür ve Yüksek Kültür*, çev. Emine O. İncirlioğlu (İstanbul: YKY, 2005), 76.

olan şeyleri takip etmek ister? Bu gibi soruları bilim, edebiyat, siyaset vb. alanların da sorguladığı bu kavramın henüz kesin bir tanımı olmamıştır.[211]

Popüler kültür kavramı; "halk', nüfusun büyük çoğunluğu', 'halk / çoğunluk için,' 'halk/ çoğunluk tarafından' terimlerini içine alır. Kavramın ilk bakışta verdiği anlam, popüler kültür belli bir grubun ürünü değildir, belli bir grubun sahipliğini içermez. Popülerdir, yani herkesin olmasa bile hemen herkesindir."[212] Fiske'ye göre popüler kültür öncelikli olarak toplumun ekonomik, kültürel, sosyal durumuyla alakalıdır. Yani, var olan toplumsal değerlerin halka göre uygulanmasının gerekliliği üzerinde durmuştur.[213] Dolayısıyla popüler kültür, sadece bir grubun benimsediği ve arzu ettiği şeyler değildir. Popüler kültür, bütün toplum için benimsenmek ve sahip olunmak üzere geçerli olandır. Yani, arzu edilen şey herkes için var olmaktadır. Popüler olma ve popülerlik kavramları birçok alanda kendini göstermiştir. Spor, moda, ünlü insanlar, cinsellik, talk show, sinema, dizi ve tanınmışlık gibi. Kısaca popülerlik, kitle iletişim araçlarıyla birlikte ve sosyal medya üzerinden teşvik edilen ve özendiren bir alan olarak oluşmuştur. Yani, popüler kültür daha çok eğlenmek, satın almak, modayı takip etmek, hızlı tüketmek, çabuk kullanmak, zevk, sefa ve refah gibi etmenler ile insanların hayatını etkilemiştir.[214]

Fiske'ye göre "Gündelik yaşam popüler kültür pratikleri tarafından oluşturulur, onu tanımlayan en temel özellik, son kertede iktidara teslim olmayı reddetmekle birlikte, zayıfı güçsüz kılan sistemin sağladığı kaynakları kullanmadaki yaratıcılığıdır. Gündelik yaşam kültürü en iyi şekilde mücadele ya da düşmanlık eğretilemeleri aracılığıyla betimlenebilir."[215] Gündelik hayatımızda uygulamaya çalıştığımız bir dizi plan ya da kurmak istediğimiz iletişim biçimleri bakımından popüler olan şeyler ile hareket etmek istenir. Çünkü gündelik yaşam kültürü, toplumsal ilişki ve kültürel alışverişlerde yaşadıkları ile insanların ekonomik, kültürel durumları ve yaşayış biçimleri açısından ayrışmaktadır. Bununla beraber gündelik yaşam biçimlerimizi belirlemek isteyen popülerler, kapital sistemde ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda zayıf olan bireyleri de kapsamaktadır.

---

211 Gans, *Popüler Kültür ve Yüksek Kültür,* 13.
212 Alemdar ve Erdoğan, *Popüler Kültür ve İletişim*, 110.
213 Fiske, *Popüler Kültürü Anlamak*, 37.
214 İrfan Erdoğan, "Popüler Kültür: Kültür Alanında Egemenlik ve Mücadele", 24.
215 Fiske, *Popüler Kültürü Anlamak*, 61.

Popüler kültür, halk tarafından en çok bilinen ve en çok sevilen, tüketilen şeyin insan hayatındaki yeri bakımından değerlendirilmesidir. Dahası, popülerlik kültürü halk üzerine dayatılan kitle kültürünün bir sonucudur. Bu kitle kültürü, ticari aygıtlar ve reklamlar üzerinden, şirketler aracılığıyla üretilip halka sunulur. Halkın bu üretim ve dağıtımda hiçbir denetimi olmadığı gibi, halka hiçbir yaratıcı ve verimli girişim imkânı, satın alacağı nesne üzerine düşünme olanağı da verilmemektedir. Frankfurt Okulu'nun ifade ettiği gibi, burada kültür endüstrisinin görevi 'aydınlatma/ aydınlanma' kavramları adı altında yürütülen kitle aldatması olarak ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan popüler terimi, kültürel aydınlanma ile düşünülmüştür. Yani, aydınlanma hareketleri ile halkın hangi konuları irdeleyeceğini, hangi nesneleri satın alacağını, hangi politikaları izleyeceğini belirlemektedir. Bununla beraber aydınlanma kavramı altında popüler kültür ise kazanç sağlamak amacıyla tüketiciye sunulmuş bir mal olarak düşünülmüştür. Şöyle ki, popüler haber, müzik, sinema, televizyon programı, eğlence, show vb. gibi faaliyetlerin çoğunda doğrudan nesne satımı vardır.[216] Bu bakımdan popüler kültür, aydınlanma coşkusu ile kültürel ve bilişsel alanda ilerlemenin olduğunu göstermektedir. Fakat bu ilerlemenin, tüketim üzerinden incelendiğinde, satın almaya, harcamaya, duyguları ve hazları tatmin etmeye dayanan bir popülerliği doğurduğunu görmekteyiz. Bu popüler oluşuma katılmak isteyen insanlar, aydınlanma kisvesi altında her zaman insanları ve toplumları da kandırmıştır.[217] Bu sebeple tüketim algısı, medya ve teknolojinin gelişimi ile insanların yaşam alanları ister kırsal alanda olsun ister kentsel alanlarda, popüler olanı takip etmek algısı, tüketim ve satın alma davranışlarıyla gelişmiştir.

Birey, popüler kültürde kıymetsiz olan şeyi satın almadan popülere katılamaz. Bunun en büyük nedenlerinden biri satış ve kitle üretiminin yeniden yapılması zorunluluğudur. Diğer önemli neden de popülerliğin tanımında yaşanan güçlüklerdir. Çünkü yıllardır popüleri (halk ozanını, halk öyküsü, halk ağıtını) günlük pratikleriyle üreten ve tanımlayan güç halktı. Bugün popüleri üreten ve tanımlayan güç, popüler adı altında mal ve bilinç satışı yapan moda, oyuncak, turizm, teknoloji, kültür ve eğlence

[216] Fiske, *Popüler Kültürü Anlamak*, 31.
[217] Alemdar ve Erdoğan, *Popüler Kültür ve İletişim*, 107.

endüstrileridir. Yani dünün halkıyla bugünün halkı arasında popüler kültür bilinci üzerinde ciddi fark olmuştur.[218]

Özetle, popüler kültürü tüketim olarak düşündüğümüzde, popüler kültür insanların bir nesneye sahip olması için şirket modeline bürünmüştür. Popüler kültürü, kültürel faaliyetleri bağlamında düşündüğümüzde ise popüleri tanıtmak ve benimsetmek için kültür ve güzel sanatlardan sorumlu bir platform olarak insanları dönüştürmüştür. Genel anlamda ise kültür endüstrisi, reklamın ve modanın takibinin gerekliliğine, hızlı tüketimin ve satın almanın insana vereceği huzura ve mutluluğa vurgu yapar. Kitle iletişim araçlarını ve medyayı kullanır. Eğlence, spor, kitap, tiyatro, sinema vb. gibi faaliyetleri insanların kendi tercih ve istekleri doğrultusunda üretir. Halk kültürünü popüler kültüre özendirir. Dolayısıyla bir şeyleri satın almayan, bir kitleye girmeyen yani popüler olana katılmayan insanları, kurumları ve toplumları kıymetsiz olarak görür ve ötekileştirir. Ve bu ötekileştirme en çok insanlar arasında gerçekleşir. Bu nedenle satın alınan 'nesne' üzerinden insanları aynılaştırmaya çalışır. Popüler kültür, insanların günlük pratik ve faaliyetlerinin, hızlı değişkenliği için çalışır. Tüketimin üretimine önem verir. Dolayısıyla popüler kültür, ekonomik, politik, kültürel vb. gibi alanları da yanında taşıyarak insanların üzerinde bir hayalet gibi dolaşmaktadır. Görüldüğü gibi popüler kültürün yaratmış olduğu kitle kültürü, kültür endüstrisini doğurmaktadır. Bu bakımdan kültür endüstrisini Frankfurt Okulu ile irdelemek yerinde olacaktır.

Modernizm; ekonomik, politik, sosyal, kültürel vb. birçok gelişmeyi beraberinde getirmiştir. Endüstri ve teknolojinin gelişmesi ile insanların kültürel yaşam biçimleri de değişmiştir. Popüler kültürü, popüler radyo ve televizyonu, popüler müzik, tiyatro ve operaları, popüler gazete ve kitapların takibi gibi sosyo-kültürel çalışmalar ile birey ve kültürün bazı değişmelerine neden olmuştur. Frankfurt Okulu kurucularından Adorno ve Horkheimer modern yaşama gayreti içinde olan insanların sosyo-kültürel durumları ve düşüncelerin değişimini ve etkilerini kültür endüstrisi kavramı ile açıklamıştır. Genel anlamda kültür endüstrisinin, "Popüler kültür, iletişim, tüketim toplumu, medya, boş zaman, postmodemizm ve edebiyat kuramı ile sosyoloji kuramının kimliğin ve ideolojinin kurulmasını ele alan yönleriyle ilgili çalışmaları kapsadığını

[218] İrfan Erdoğan, "Popüler Kültürün Ne Olduğu Üzerine", Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi, Sayı57(2004), 1-18, 6.

söyleyebiliriz."[219] Dolayısıyla yaşamın her alanında kendini gösteren kültür endüstrisi, insanların bilişsel gelişimlerine ve sosyalleşmelerine bir yandan imkân sağlarken diğer yandan insanların kurulan kapital sistem içinden çıkmamaları için bu tür kültürel faaliyet alanlarını yeniden kurmaktadır. Adorno ve Horkheimer ise kültür endüstrisinin tarih sahnesine çıkışını bizlere şöyle ifade etmişlerdir:

Kültür endüstrisi kavramı ilk defa 1947'de, Amsterdam'da Horkheimer'la birlikte *Aydınlanmanın Diyalektiğ*i' kitabında kullanmıştır. Önce "kitle kültürü" terimini kullanan Adorno daha sonra eleştirileri ve gelecek yorumları bertaraf etmek için kitle kültürü yerine "kültür endüstrisi" terimini kullanmaya başlamıştır. Adorno, bunun gerekçelerini şöyle açıklamaktadır: İlk olarak kitle kültürü, genel olarak halkın alt tabanından doğal olarak çıkan bir kavramı çağrıştırmaktadır. Fakat temel iddia kitle kültürünün hâkim olan düşünce ve güçlerin üstten gelen bir baskı ile oluştuğudur. İkinci olarak, endüstrileşen toplumların en temel gereksinimlerinin bile ticarileşmesinden dolayı, kültür ürünlerinin metalaşarak endüstri ve ticari şirketlerin hammaddesi olarak geliştiğini dile getirerek, bu kavramı kullanmayı seçmiştir.[220]

Adorno ve Horkheimer, modernizmin temel argümanının kültürü ve toplumu temel bir seviyede standartlaştırdığını, kapitalist düşünce ve ekonomik çıkar ile birlikte tek boyutlu bir toplum yarattığını öne sürerler. Bu durumda kapitalist düzende birey ve topluma benzer anlayışla yaklaşıldığı için birey ve toplumun özgürlüğü kaybedilmektedir. Dolayısıyla egemen aklın ve teknolojinin, kapital sistemin ve her gün yeniden değişen mitlerin, bireyler kendi özgürlükleri ve farkındalıklarını kaybederek aynılaşmaktadır. İşte bu bağlamda Adorno ve Horkheimer kültür endüstrisi kavramını açıklamak ve aynı zamanda eleştirmek için kültür gibi canlı bir kavramın bile endüstrinin ve kapital sistemin ürünü ve esiri olmasının eleştirilerini yapmışlardır.[221] Adorno'nun yazılarından derlenen "*Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*" adlı kitabın önsözünü yazan J.M. Bernstein'e göre, "Kültür, açıkça ve fütursuzca, herhangi bir meta üretimi sektöründeki üretim kurallarına uyan bir sanayi haline gelmiştir. Kültürel üretim, bir bütün olarak kapitalist ekonominin ayrılmaz bir parçasıdır. Kültür artık, bugünün

---

219 Sosyoloji Sözlüğü, Gordon Marshall, çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü,(Ankara: Bilim Sanat Yayınları), 2005, 444.

220 T. W. Adorno, "Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken", (Çev: Bülent O. Doğan), Cogito Dergisi, Sayı36(2003), 76- 84, 76.

221 J. M. Bernstein, "Sunuş", içinde; Theodor W. Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, çev. Nihat Ülner, Mustafa Tüzel ve Elçin Gen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 13-14.

kurtarılmış bir gelecek tasavvuru çerçevesinde kavranmasına dayanan bir kaynak değildir; kültür endüstrisi, bugünün bozulmuş ütopyası uğruna mutluluk vaadinden vazgeçer. Bu, bugünün ironik temsilidir."[222] Bu bakımdan kültür, endüstri çağının hizmetçisi, kapital sistemin kölesi haline gelmiştir. Kültür, kapitalizmin üretici metası ve sanayileşmenin bir kolu olmuş, kapitalist ekonominin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Dolayısıyla kültürel bir yozlaşmadan kaynaklanan bu değişimden dolayı kapital sistemden; hızlı değişen ve gelişen teknolojiyi, kültürel faaliyet ve sanatı, kitle iletişim araçlarını yutarak değersizleştirdiği ve kâr amacı ile hareket ettiği için mutluluktan bahsedilmemiştir. Çünkü Adorno, kültür ürünlerinin bu sisteme maruz kaldığı için meta haline geldiğini görmüş ve bunu eleştirmiştir. Besim Dellaloğlu ise *Kültür Endüstrisi* kavramını iki farklı biçimde açıklamaktadır.

Birincisi, "kültür" ve "endüstri" gibi birbirinden tamamen farklı iki alanı tanımlar görünen iki terimin birlikte kullanılması. Bu, bir bakıma, içinde bulunulan yapının bütünselliğini öne çıkaran, bütünü oluşturan parçaların hiçbirinin bütünden ve diğer parçalardan soyutlanmış bir biçimde ele alınamayacağını ifade eden bir tercihtir. İkincisi ise, bu kavramın 'kitle kültürü' yerine kullanılmasıdır. Burada öne çıkarılmaya çalışılan nokta, 'kültür endüstrisi' kavramında var olan kültürün oluşmasında kitlelerin sanılandan daha az katkısının olması ve kültürün, bütünün parçalarını kendi içinde bulunmaya, ama bütünün şartlarıyla bulunmaya ikna aracı oluşu gerçeğidir.[223]

Adorno ve Horkheimer'a göre kültür endüstrisi sinema, film, radyo ve televizyondan, popüler dergilerden şehirlerdeki sergi ve opera salonlarına, tiyatro amfilerine ve yaşanılan konutlara dek, sıradan, gösterişsiz ve gündelik maddi yaşam unsurları kültürün tanımı içinde yer almaktadır. Kültür endüstrisi ile uluslararası sermayenin her şeyi tanımlama gücünü vurgulamaktadır. Şöyle ki, eski evlerin yeni görünüşü gecekondu mahalleri gibi olmakta ve kent dışındaki bungalov evler, villalar, kentlerdeki iş merkezleri ve plazalarla birlikte teknik ve mimari ilerlemeyi göstermektedir. İnsanlar daha çok işin, eğlencenin, alışverişin merkezi olan şehirlere ve kültür merkezlerine akmaktadır. Bu hızlı sirkülasyondan dolayı kapital egemen sermaye sahipleri artık güçlerini saklama gereği duymamaktadır. Dolayısıyla kültürel faaliyet alanı olarak görülen sinema ve radyonun sanatmış gibi hareket etmesi gerekmemekte,

[222] Bernstein, "Sunuş", 19.
[223] Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum*, 95.

ikisi de açıkça bir iş alanının parçası ve tüketim olgusunun taşıyıcısı olarak işlemektedir.[224] Görüldüğü gibi kültür endüstrisi temel yaşam alanları ile bir arada olduğu ve insanların ekonomik, politik, gündelik tercihi ve hızlı tüketiminden dolayı kendini kitle kültürü ya da popüler kültür kavramları bağlamında arka plana düşürmeden varlığını güçlü bir şekilde kabul ettirmektedir. Bu bakımdan kültür endüstrisi hayatımızın bir parçası haline geldiğini göstermektedir. Şöyle ki kültür endüstrisi;

> *"Kasıtlı olarak tüketicileri kendisine uydurur. Bin yıllardır aynı duran yüksek ve düşük sanat düzeylerini, her ikisinin de zararına bir araya gelmeye zorlar. Yüksek sanatın önemi, yararı konusundaki spekülasyonlarla yok edilirken düşük sanatın önemi de (toplumsal denetim kusursuz olmadığı sürece) içinde barındırdığı isyancı direniş özelliğine dayatılan medeni sınırlamalarla yok edilmektedir. Böylece, kültür endüstrisi yöneltilmiş olduğu milyonların bilincini ve bilinçaltını yönlendiriyor olmasına rağmen, kitleler birincil değil, ikincil role düşerler ve hesaplanabilir nesneler, makinenin tali parçaları olurlar".*[225]

Kültür endüstrisi, insanların kültür ve sanat seviyelerinin ne olduğuna bakmaksızın bir arada olmalarını ve bunun gerekçesini de yüksek kültür alanlarının yararlı olup olmadıkları tartışmaları ve birlikte anlam karmaşası yaratmaları olarak açıklar. Bununla beraber düşük sanat ile temel olarak toplumun fertleri ya da sanatçılarının karşı görüş ve direniş ile sanatlarını icra ettikleri için kültür endüstrisi insanların bilincini yönlendirmektedir. Fakat burada kitleler ikinci plana düşmekte ve endüstrinin belirlediği kültür, sanat ve tüketimin bir aygıtı olmaktadır. Dolayısıyla kültür endüstrisi bireylere ve toplumlara farklı tüketici modelleri sunarak onları kendisine benzetir. Bu bakımdan gerçek anlamda kültür, "yalnızca kendisini insanlara uydurmakla kalmıyor, bunu yaparken aynı anda içinde yaşadıkları taşlaşmış ilişkilere bir karşı koyuşla onları onurlandırıyordu. Oysa bugün, kültür bu taşlaşmış ilişkilerin içinde çözünmüş ve onlarla bütünleşmiş olduğundan, insanlık onurunu bir kez daha yitirmiştir; kültür endüstrisinin tipik kültürel varlıkları artık diğer niteliklerinin yanında mal niteliğini taşımaz, bütünüyle mala dönüşmüştür."[226] Bu değişim o kadar etkilidir ki yepyeni bir fenomeni ortaya çıkarmıştır. Bu bakımdan kültür endüstrisinin, kökeninde yatan kâr elde etme güdüsünü böylelikle bütün alanlara işlemeye gerek kalmamıştır.

---

[224] Beybin D. Kejanlıoğlu, *Frankfurt Okulu'nun Eleştirel Bir Uğrağı: İletişim ve Medya (Ankara:* Bilim ve Sanat Yayınları, 2005), 185.

[225] Adorno, "Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken", 76.

[226] Adorno, "Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken", 77.

Çünkü kâr güdüsü onun ideolojisinin nesnesi haline gelmiştir. Bu nesne daha sonra kültür endüstrisi şirketlerinin mottosu haline gelmiş, toplumu ve bireyleri kendi başına "itibar" üretimine yöneltmiştir. Doğal olarak fiilen bir uzlaşma içinde gelişen ve tüm dünya için üretilen reklam politikaları ortaya çıkmış ve kültür endüstrisinin her ürünü kendi kendinin reklamı olmuştur.[227]

Genel olarak özetleyecek olursak Adorno ve Horkheimer *kültür endüstrisi* kavramını XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Amerika ve Avrupa'da yükselmeye başlayan eğlence endüstrisinin ve kültürel ürünlerin nasıl metalaştığını ve hızlı tüketimin nasıl oluştuğunu vurgulamak amacıyla kullanmışlardır. Bu düşünürlere göre eğlence endüstrisi, kültürel ürün ve sanatsal faaliyetler ile din, hukuk, ahlâk gibi toplumsal değerler kâr elde etmek için kapitalist şirketlerin hammaddesi olarak hazırlamıştır.[228] Dolayısıyla kültür endüstrisi; kitle iletişim araçları ile kültürün, edebiyatın, sanatın ve müziğin insanlar üzerinde bıraktığı beğeni, duygu ve ilgileri aracılığıyla bireylerin ait oldukları tüketim modellerini belirleyerek kendi yaşam alanlarını yaratmayı amaçlamaktadır. Bu bakımdan egemen kapitalist şirketler, uygun gördükleri tüketim biçimlerini insanlara benimseterek onlara bir yaşam biçimi sunmaktadır.

Bu yaşam biçimi doğrultusunda insanlar, tüketim toplumda çevreye bıraktığı etki ile çevrenin önemi daha derinden incelenip araştırılacaktır. Kapitalist ekonominin aygıtı haline dönüşen kültür endüstrisi, reklamların tüketim üzerindeki etkisi irdelenecek, metalaşan bireyin çevreye karşı davranışları araştırılacaktır. Ayrıca kültür endüstrisi ve tüketim toplumunda metalaşan ürünlerin, tüketimi durduramadığı, akabinde çevrenin nasıl bozulduğu üzerine durulacaktır.

3. 3. Kültür Endüstrisi ve Tüketim Toplumunda Çevrenin Önemi

Kültür endüstrisi eski olanla tanıdık olanı yeni bir nitelikte birleştirir. Eskileri biriktirerek ilerler. Kitlelerin tüketimine göre düzenlenen ve büyük ölçüde o tüketimin yapısını belirleyen ürünler, tüm sektörlerde belli bir plana göre üretilir. Bu plan bağlamında kültür; reklamdan modaya, sanattan sinemaya, teknolojiden medyaya kadar modern dönemde insanın nasıl değiştiğini gösterir. Bu değişimi olanaklı kılan ise sadece

---

227 Adorno, "Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken", 77-78.

228 Kenan Çağan, *Popüler Kültür ve Sanat*, (Ankara: Altınküre Yayınları, 2003), 183.

çağdaş teknik imkânları değil, aynı zamanda ekonomik ve yönetsel planların nasıl geliştiğini de göstermesidir. Kültür endüstrisi kasıtlı olarak tüketicilerini kendisine uydurur. Birey, kendini özel hissedebilmek için ona dokunacak, ona hitap edecek nesnelere önem vermektedir. Dolayısıyla kültür endüstrisi, bireyin kendini özel hissedebilmek için nesneleri kendi kültür ve değerine göre piyasaya sürmektedir.[229] Bu nedenle kültür endüstrisi, bireyin kendi mutluluğunun, üretici kültürel faaliyetler yapan kapital sistemin ve şirketlerin elinde olduğunu düşünecektir. Dolayısıyla birey eski üretilen nesneleri el altında tutarak yeni nesneler ile ilerleyecek ve popüler olan şeye ayak uyduracaktır. Bu bakımdan birey popüler olan şeyi satın alarak kendini mutlu hissedecektir.

Tüketim, uyum ve bütünlük anlayışıdır. İyi-kötü, eski-yeni bir arada olup tüketim toplumunda değişim, tutarlılık, moda, reklam vb. gibi aygıtlar bir bütünlük içinde kurgulanmıştır.[230] Dolayısıyla tüketim daha çok reklam üzerinden o ürünü tanıtıp tüketilmesini sağlamak için manipülasyon düzenler. Manipüle edilen her ürünün arkasında daha çok istenme, daha çok arzulanma yatar. Çünkü o ürün, hakkında iyi ya da kötü bir düşünce ve tavır gözetilmeksizin kurgulanarak tanıtılmak istenir. Baudrillard'a göre her reklam metni ve her ilan o ürünü satın almamız için bizi yüreklendirir, kışkırtır. Amaç metalara karşı savunmasız kalmak, metaların bulunabileceği (mağaza, avm gibi) alanlarda daha çok vakit geçirmeyi sağlamaktır. Karl Marx'a göre ise meta, "Her şeyden önce, bizim dışımızda nesnedir. Ve taşıdığı özellikleriyle, şu ya da bu türden insan gereksinimlerini gideren bir şeydir. Bu gereksinimin niteliği, örneğin ister mideden, ister hayalden çıkmış olsun, bir şey değiştirmez."[231] Marx "meta"yı, "kullanım değeri ve değişim değeri"[232] olarak belirler. İlgimiz ve dikkatimiz o "meta" ya yöneldiği zaman sistem bize yeni bir "meta"ya sahip olma olanağını sunar. Bu bağlamda, reklam ajansları tüketici tutumlarına çok açık ve ikna edici bir şekilde o malı pazarlar.[233] Bu pazarlama gayreti içinde olan kültür endüstrisi, teknik ve ekonomik açıdan aynı olduğu için yaptığı reklam ile insanların eylem ve söylemi de aynı düşünceyle örtüşmektedir. Her iki alanda da sayısız mekânda sayısız öge ve meta bulunmaktadır. Dolayısıyla kültür ürününün mekanik tekrarı, propagandanın kilit sözcüklerinin durmadan yinelenmesiyle olmaktadır.

---

229 Adorno, "*Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken*", 76.
230 Batı, *Tüketici Davranışları*, 16.
231 Karl Marx, *Kapital: I. Cilt*, çev. Alaattin Bilgi (Ankara: Sol Yayınları, 2009), 47.
232 Karl Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli (Ankara: Sol Yayınları, 1979), 45.
233 Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, 220.

Bu bakımdan insanları etkili şekilde baskı altına almak için psiko-tekniğe başvurulur. Yani bu teknik, insanların düşünce ve davranışlarını maniple etme yöntemine dönüşür. Bu nedenle, her şey hem çarpıcı hem bilindik, hem ulaşılabilir hem ulaşılmaz hem hafif, hem akılda kalıcı hem ustalıklı hem de basittir. Dolayısıyla her iki alanda da amaç, dağınık bir zihne sahip ya da dirençli olduğu düşünülen müşterilerin alt edilmesidir. Çünkü düşüncelerimiz eylem ve davranışlarımıza yansıdığı için, kültür endüstrisi öncelikli olarak zihni bulanık ve ikilemde olan insanları tercih etmektedir. Daha sonra bunu direnç gösteren insanlara bulaştırır. Bunu da psiko-teknik açısından reklam ve pazarlama teknikleri yapar.[234]

Kültür paradoksal bir metadır. Takas yasasına o kadar bağlıdır ki, takas edilmez; kullanım sırasında da öyle körü körüne tüketilir ki, kullanılmaz olur. Bu yüzden reklamla kaynaşır. Reklam, tekel koşullarında anlamsız bir görünüm aldıkça kültür de o ölçüde her şeye yeter hale gelir. Buradaki güdüler belirgin olarak ekonomiktir. Yaşamın kültür endüstrisinin tamamı olmadan da devam edeceği çok açıktır çünkü kültür endüstrisinin tüketicide yarattığı doygunluk ve kayıtsızlık çok fazladır. Bu duruma karşı kendi kendine pek bir şey yapamamaktadır. Reklam kültür endüstrisinin yaşam iksiridir.[235]

John Berger, "*Görme Biçimleri*" adlı kitabında reklamların özellikle günümüz modern hayatta yaşayan insanlarda ve toplumlarda bıraktığı etkiyi anlatmıştır. Günümüz kapitalist ekonomiye bağlı toplumların böylesine kalabalık bir imgeler yığını ve metalarla karşı karşıya kaldığını söyleyen Berger, reklamlar aracılığıyla insanlara ulaşan imgelerin, mesajların ve kısa bilgilerin her gün yeniden üretilip tekrarlandığından, hayatımızın bir parçası haline geldiğini ve bunun kitlelerde normal karşılandığını ifade etmiştir.[236] İnsanların reklam imgelerine o kadar alışkın olduklarını Berger şöyle açıklamaktadır: "Örneğin, bu imgelerin içinde yaşadığımız ana bağlı olmaları, buna karşılık gelecekten söz etmeleri üzerimizde, çok alıştığımız bu yüzden de dikkat etmediğimiz garip bir etki yaratır. Çoğunlukla -yürürken, yolculuk ederken, bir sayfayı çevirirken- imgenin önünden geçen bizizdir aslında."[237] Dolayısıyla kültür endüstrisinin önemli bir kolu olan reklamın kapitalist ekonomik sistemlerde önemli bir aygıt olduğunu

---

234 Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi,* 103.
235 Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği,* 215.
236 John Berger, *Görme Biçimleri*, çev. Yurdanur Salman (İstanbul: Metis Yayınları, 2005), 129.
237 Berger, *Görme Biçimleri*, 130.

söyleyebiliriz. Reklamlar çoğu zaman çoğu şeyi yoğun ve kısa imgelerle birlikte insanlarda büyük bir etki bırakması özgürlük, seçme ve insanın kendini özel hissetme gibi bağlantılarla anlatır. Kapitalizme bağlı serbest piyasa ekonomilerinde özgürlük kavramına önem verilir. Bu özgürlük, bireysel özgürlükten ziyada tüketme özgürlüğüdür. Alıcının seçme özgürlüğü düşünülür fakat alıcı aldatıldığını fark etmez. Dolayısıyla reklam şirketlerinin birbirleriyle yarıştığı doğru olmakla birlikte reklamlarda, "şu kremle bu krem, şu arabayla bu araba arasında bir seçme yapmaya çağrılırız; oysa dizgesel olarak ele alındıklarında reklamlar bir tek şeyi önerir her zaman. Reklamlarda her birimize bir nesne daha satın alarak kendimizi ya da yaşamlarımızı değiştirmemiz önerilir"[238] John Berger'in anlattığı reklam mekanizmasını genel olarak düşündüğümüzde, Berger yaşadığımız toplumların üretim ve tüketim ilişkilerine, kültürel faaliyet alanlarına, tüketilmek istenilen nesnelere ve popüler alanlara ışık tutmaktadır. Bu durum Adorno ve Horkheimer'in kültür endüstrisi eleştirisi için de geçerli olabilmektedir. Onlara göre de reklamın kültür endüstrisindeki zaferi; tüketicinin, sahte olduklarını gördüğü halde bastırılması zor bir istekle kültür metalarını satın almaya ve bu metaları kullanmaya devam etmesi halinde kendi varoluşunu değerli olarak görmesidir.[239]

Adorno ve Horkheimer, tüketim olgusunu attıran ve özendiren reklamcılığın manipülatif gücüne vurgu yaparlar. Reklam şirketleri, tanıtılması, satın alınması ve tüketilmesi gereken nesneyi ne kadar anlamsız görse de nesneyi, o kadar güçlü ve etkili bir duruma getirmektedir. Kültür endüstrisinde üretilen ürünlerin montaj, sentetik ve planlı üretime dayanması ve ürünlerin sadece stüdyo ve ofislerde üretilen ürünlerden değil aynı zamanda basit biyografilerden, yarı belgesel romanlardan ve hit şarkılardan oluşması kültür endüstrisinin reklama bir zemin hazırlamasına neden olmaktadır. Dolayısıyla yaşama dair her şey reklam aracılığıyla tanıtıldığı için, tanıtılan nesneleri pazarlamak gerekmektedir.[240]

Pazarlama kapital sistemin bilinen en önemli yöntemlerinden biridir. Tüketime dayalı ekonomi mantığı, tüketicinin doyumunun anında olmasını ister. Tüketilecek malların profesyonel bir şekilde üretimden geçmesi gerekmemektedir. Üretilecek meta

---

238 Berger, *Görme Biçimleri*, 94.
239 Bernstein, "Sunuş", 23.
240 Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği,* 217.

üzerinde uzun hazırlıklar, beceri ve öğrenmeyi gerektirecek bir durum da olmamaktadır. Anında doyum sağlar fakat o doyumla son bulur. İşte bu sonla birlikte yeni bir tüketim başlar. Ve sistem tüketilmesi gereken malların zamanı dolar dolmaz piyasaya yeni ürünlerini çıkarır. Dolayısıyla sistem, bir afyon etkisi altında kalan tüketicilerin, o ürüne karşı davranış ve tutumlarını değiştirir. Tüketici o mala arzuyu canlı tutamıyorsa, odaklanamıyorsa ya da örtbas ediyorsa, "meta"ya karşı olan ilgi azalıyorsa, o malı gelecek zamanda yeniden kurgular ve tekrar piyasaya sürer.[241] Teknolojinin gelişmesiyle yaygınlık kazanan kitle iletişim araçlarının, toplumlar ve bireyler arasındaki mesafeyi kısalttığı doğrudur. Başta internet, televizyon, bilgisayar ve telefon olmak üzere kitle iletişim araçlarının sunduğu olanaklar sayesinde insanlar, bir başka ülkede yaşayan akrabasını, arkadaşını arayabilmekte ve böylece birbirlerinden haberdar olabilmektedir. Ayrıca kitle iletişim araçları sayesinde dünya gündemi an be an basından, internetten ve medyadan takip edilmekte insanlar kendi görüş ve düşüncelerini özgür bir şekilde söylemektedirler. Kitle iletişim araçlarının 'aracı' sayesinde alınan haberlerle olayların gidişatına yön verilmekte, insanların düşünce ve duyguları da değişmektedir. Dolayısıyla kitle iletişim araçlarının 'aracı' olma işlevi Adorno ve Horkheimer'ın işaret ettiği gibi kültür endüstrisinin de vazgeçilmez bir bileşeni olmaktadır. Çünkü aracı olan kitle iletişim araçları, kültür endüstrisinin en çok faydalandığı alanlardan biri olmaktadır. Kültür endüstrisi dünya gündeminde olan olay ve durumları, teknoloji ve haberleri, popüler dergi, kitap, film ve müzikleri bu aracılar sayesinde tanıtmakta ve insanları ona göre yönlendirmektedir. Kolay erişebilir olması nedeniyle hızlı değişen ve gelişen endüstri ve teknolojiyi, gündemi, modayı takip etmek de daha kolay hale gelmektedir. Dolayısıyla kültür endüstrisi tüketiciye doyum hazzını yaşatmakta ve kendisine sunulan şey ile yetinmesini istemektedir.

Horkheimer, Löwenthal'a yazdığı bir mektupta, tüketim üzerindeki görüşlerini şöyle açıklamaktadır: "Tüketim bugün ortadan kaybolma eğilimdedir ya da yeme, içme, bakma, sevme, uyuma "tüketim" haline geldi. Ya da, tüketim zaten insanın hem atölyenin içinde hem de dışında bir makine haline gelmesi anlamına geliyor mu demeliyim?"[242] Dolayısıyla Horkheimer'ın tüketim üzerindeki düşünceleri, bireyin tüketeceği nesneler üzerinden ya da toplumun gerektirdiği kadarıyla hareket etmesini,

---

241 Zygmunt Bauman, *Küreselleşme Toplumsal Sonuçları*, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010), 85-86.

242 Jay, *Diyalektik İmgelem*, 339.

yaşamasını, satın almasını, yemesini, vb. endüstriyel şirketlerin belirlediği ölçüt ve ilkeler ışığında oluştuğunu söylemektedir. Yani, tüketim eyleminin kendisinin bir makine haline dönüştüğünü ve bireyin bu makinenin asıl parçası olduğunu ifade etmektedir.

Dahası, "Endüstriyel kültürün ilkesi, bir yandan tüm tüketici gereksinimlerinin kültür endüstrisi tarafından giderilebileceğini göstermek, öte yandan da bu gereksinimleri insanın hep bir tüketici, sadece kültür endüstrisinin bir nesnesi olarak yaşamasını sağlayacak biçimde düzenlemektir. Kültür endüstrisi bu aldatmacayı tüketiciye doyum diye yutturmakla kalmaz, bunun da ötesinde, tüketicinin zihnine, kendisine ne sunuluyorsa onunla yetinmesi gerektiğini de kazır."[243] Bu durumu, kültür endüstrisi üreticileri kitle iletişim araçlarının verdiği imkânlar sayesinde kullanmaktadır. Kitle iletişim araçları, alıcıların, yani insanların dikkatini belirli sorunlara çekmekte ve onların hayatın zorluklarına karşı uyum sağmaları gerektiği üzerine durmaktadır. Dolayısıyla kitle iletişim araçları istediği "meta"yı ya da düşünceyi odak haline getirebilmektedir. Bu etki sayesinde kitleleri yönlendirerek, onları istenilen doğrultuda, yeni güç sahibinin çıkarları doğrultusunda hareket ettirebilmektedir. Kitle iletişim araçları sahiplerine sadece güç sağlamakla kalmamakta, onların toplum içinde etkili bir statüye sahip olmasını sağlamakta ve onlara yaptıkları işlerin meşruiyetini de kazandırmaktadır. Kitle iletişim araçları sayesinde bireyler topluca harekete geçirilebilmekte ya da belli davranış kalıplarını benimsemeleri sağlanabilmektedir. Bu durumla birlikte kitle iletişim araçlarının insanların kendi yaşamları üzerinde düşünebilmesi ve davranışlarının farkına varmaması için eğlendirici, rahatlatıcı ve mutluluk vaadedici bir kaçış yaratmaktadır. Bu bakımdan, kitlelerin kültür endüstrisinin egemenliği altına girmeleri kolay hale gelmektedir. Ayrıca, kitle iletişim araçlarının hızlı kontrol ve planlaması ile toplumun her kesimine ulaşabilmektedir. Dolayısıyla kitle iletişim araçları bu olanaklar sayesinde insanları etkisi altına almaktadır.[244]

Kitle iletişim araçları sanatı, siyaseti, sinemayı, dini, felsefeyi, ticareti, müziği, tüketimi ve insan davranışlarını, uyumlu bir biçimde ve çoğu zaman el altından birbirine karıştırmakla kalmayıp, bu kültür alanlarını ortak bir ticari biçime indirgemektedir.

---

243 Adorno, *Kültür Endüstrisi- Kültür Yönetimi*, 75.

244 İrfan Erdoğan ve Korkmaz Alemdar*, İletişim ve Toplum* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990) 96.

Kültür ögelerinin sadece alışveriş değerleri önemli hale gelmekte bunun dışında her şey önemini kaybetmektedir.[245]

Adorno'ya göre, sesli filmlerin ortaya çıkması, kitle iletişim araçları açısından çok önemli bir gelişmedir. Sesli film izleyicisine, kendi düşünce özgürlüğü anlamında bir yorum yaptırmadan filmin çizmiş olduğu alan içerisinden, onun sunduğu olgular, duygular ve anekdotlar ile hayal gücü ve düşünce alanı açmıştır. Anlatılan filmler aracılığıyla günlük algı dünyasının aynısı yaratılmak istenmiştir. Efektler, komiklikler, espriler bile önceden tasarlandığı gibi, film aralarında çıkan reklamların da neyi amaçladığı hesaplanmıştır. Kültür endüstrisi, tüketicilerin ve izleyicilerin imgelem gücünde ve kendiliğindenliğinde görülen güdükleşmenin nedenlerini psikolojik mekanizmalarda aramaya gerek kalmadığını ifade etmiştir. Çünkü kültür endüstrisinin en karakteristik kültür ürünlerinden biri sayılan sesli filmler, nesnel özyapıları gereği bu yetileri bozmaktadır. Gerek sesli filmlerde verilen mesajlarda gerekse reklamlar aracılığıyla verilen kısa duygularda, anlaşılırlığın hızlı bir şekilde fakat düşünsel etkinliğe izin vermeyecek biçimde tasarlandığını dile getirmiştir.[246]

Günümüzde ise kültür, her şeye benzerlik bulaştırmaktadır. Filmler, gazeteler, sinema ve dergiler, kendi aralarında bir sistem kurmuş ve bu sosyal kültürü besleyecek olan reklam ve medya ise daha çok yayılmalarına olanak sağlamıştır.[247] Modern dönemin film sermayesi ve kültür endüstrisi, film ya da dergiler arasında kesin bir ayrıma gitmemektedir. Dergi ve filmlerde mesajlar üstü kapalı verilir, gerçek farklılıklar yansıtılmaz, olan biten olay ve anlatılan durumlarda da ayrıntıya inilmez. Dolayısıyla tüketiciler, bir sınıflandırmaya gerek duymadan herkese hitap edecek şekilde, herkese uygun yeni tüketici politikalarına geçiş yapar. Bu nedenle tüketiciler yeni nesne ve metalara maruz kalır. Bu bakımdan niteliği söz konusu bile olmadan herhangi bir reklam, moda ya da film, kapital sistem tarafından nicel olarak servis edilir. Kapital sistem, reklam filmlerinin direkt amacının ne olduğu ve birey üzerinde nasıl daha hızlı etki bırakacağı üzerinde durur. Dolayısıyla hem metin kısacık kavramlarla ifade edilir hem de video kısa tutulur. Bu bakımdan birey kendiliğinden, önceden birtakım göstergelere göre üretilen kitlesel kategorilerinden kendisine daha uygun olan tüketici

---

245 Herbert Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, çev. Afşar Timuçin ve Teoman Tunçdoğan (İstanbul: May Yayınları, 1975), 76.

246 Adorno, *Kültür Endüstrisi- Kültür Yönetimi*, 55-56.

247 Adorno, *Kültür Endüstrisi- Kültür Yönetimi*, 47.

tiplerinden birine yönelir.[248] Bu durumdan dolayı tüketiciler, kendilerini boş zamanlarda bile üretimin birliğine uydurmak zorunda kalmıştır. Kant'çı şematizmin öznelerden ya da bireylerden beklediği katkı, yani duyusal çeşitliliği önceden temel kavramlara bağlama işi, endüstri tarafından öznenin elinden endüstri tarafından alınmıştır. Üretime katkı sağlama ihtiyacı duymayan bireyler kendilerine sunulan kültür ürünlerini tüketmeye ve kültür endüstrisini beslemeye devam etmektedir. Bu bakımından bireyler ve toplumlar kültürel ürünlerin sürekli üretimine ve hızlı tüketimine yardım etmektedir. Dolayısıyla bireyler, kültür endüstrisinin sunduğu hayatı yaşamakta ve eleştiri yapma hakları olmasına rağmen eleştirilerini yapmamaktadırlar. Bu nedenle bireyler, kendi düşünme yetilerini kaybetmekte ve pasif konumda kalmaktadırlar.[249]

Bu nedenle bireyler, kendi varlıklarını sürdürmek ve hayatta kalmak için reflekslerinin hızına bağlı kalmaktadır. Aklın kendisi de bu uyarlama yeteneğiyle özdeşleşmektedir. Günümüz insanın atalarına göre çok daha geniş bir seçme özgürlüğü olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü tüketicilere sunulan her nesne bazen kısa vadeli bir kurtuluş doktrinini verir. Bazen de o nesneye karşı bir duygusal bağ üretir. Tüketimin sürekliliğini sağlamak için sistem yeni ve özel günler türetmektedir. Bunlardan ilk akla gelenler, Öğretmenler Günü, Sevgililer Günü, Anneler Günü'dür. Dolayısıyla tüketici, kendisini iyi ve değerli hissedebilmek ve bilinçli bir tavır takındığını gösterebilmek için nesnelerin dünyasından varlığını yaratmaktadır. Böylelikle üretici güçlerin gelişmesiyle onun özgürlüğü de korkunç bir şekilde artmaktadır.[250]

Bu özgürlükler içinde "kendi başının çaresine bakmak zorunda olan bireyler, Ben'i düşünümsel öngörünün ve kavrayış gücünün mercii olarak geliştirirler; Ben, iktisadi bağımsızlığın ve üretken mülkiyetin kuşaklar boyunca aktarılması ümidiyle genişler ve büzüşür. Sonunda da kamulaştırılan yurttaşlardan totaliter tröst efendilerine geçer. Bu tröst efendilerinin bilimleri, boyunduruk altına alınmış kitle toplumunun kendisini sürekli yeniden ürettiği yöntemlerin mükemmel örneğidir."[251] Bu farklı özgürlük biçimleri ise otoriteleri de değiştirmektedir. Şöyle ki "hükümdar artık, 'Benim gibi düşünmelisin ya da ölmelisin', demez. Şöyle der: 'Benim gibi düşünmemekte özgürsün; yaşamın, malın, mülkün, her şeyin sende kalacak, ama bugünden itibaren

248 Adorno, *Kültür Endüstrisi- Kültür Yönetimi*, 51.
249 Adorno, *Kültür Endüstrisi- Kültür Yönetimi*, 53.
250 Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 123.
251 Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği,* 122.

aramızda bir yabancısın."[252] diye ötekileştirir. Keza günümüz ekonomik sisteminde de durum böyle işlemektedir. Kitlesel tüketime uyum sağlamayan herkes, toplumun bir tarafına itilir. Bu itilişle birlikte gelen psikolojik gerilim bireyin daha çok mesai yapmayı, daha çok para kazanmayı ve kitleselin sahip olduğu (cep telefonu, otomobil, yazlık evler) nesnelere sahip olup o sınıfa geçiş yapmayı istemesine yol açar. Bununla kalmayıp günümüz kültürel endüstrisi gündelik yaşamı da cennet gibi sunar. İnsanları günlük herhangi bir siyasi veya düşünsel olaya karşı kayıtsız bırakır. Zihni işlevsizleştirir; birey kendini eğlence ve mizaha bırakır. Dolayısıyla eğlence ve mizah bireyin kendi içinde unutmak istediği teslimiyetçiliği daha da artırır.[253]

Kültür endüstrisinin ideolojisi o kadar güçlüdür ki bilincin yerini "uygitsincilik" almıştır. Kültür endüstrisinin yarattığı bu uygitsincilik kendi içinde bulaşıcı bir özelliğe sahip olduğu için toplumları ve bireyleri yönlendirir ve aynı zamanda olay ve durumlara kayıtsız kalmaları için kendi özel istek ve ihtiyaçları üzerinden popüler olan şeylere teşvik eder. Dolayısıyla bireyler ve toplumlar uygitsincilik sendromuna uyarak popüler kültürün ürün ve düşüncelerine tüketilmek istenilen nesnelere karşı bir teslimiyet yaşamaktadırlar.[254] Eğlenmek o an bir şey düşünmemek, acıyı, yokluğu, çevrenin tahribatını unutmaktır. Popüler kültürün temel aktiviteleri olan eğlenmek, mutlu olmak ve mizah gibi araçlar eğlencenin iddia ettiği gibi gerçeklikten değil, gerçekliğin insana bıraktığı direnişe ilişkin son düşünceden kaçmaktır. Eğlencenin vaat ettiği şey, özgürleşme, yâdsıma gibi, insanı düşünceden kurtarmaktır.[255] Bu bakımdan eğlence, "Kendisini eğlencenin içinde unutmak isteyen teslimiyeti daha da artırır."[256] Dolayısıyla bireyler ve toplumlar, eğlence ve tüketimi bir arada düşünerek özendirici reklam sloganları ile kitlelerin zihninden sildiği yüksek değerlerin yerini alır ve idealler arasında kendine bir yer açar. Birey ve toplumlar ruhlarına işleyen popüler duygu ve düşüncelere, popüler harcamalara her zaman sandığından fazla bağımlı olmuştur. Ayrıca kültür endüstrisi, insanı bir tür varlık olarak görür. Herkes bir başkasının yerine geçebileceği yönleriyle var olabilmekte, herkes bir başkası için yedek olabilmektedir.[257]

---

252 Adorno, *Kültür Endüstrisi- Kültür Yönetimi,* 63-64.
253 Adorno, *Kültür Endüstrisi- Kültür Yönetimi,* 75.
254 Adorno, "Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken", 82.
255 Adorno, *Kültür Endüstrisi- Kültür Yönetimi,* 78-79.
256 Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği,* 190.
257 Adorno, *Kültür Endüstrisi- Kültür Yönetimi,* 77-80.

Kültür endüstrisi gerçeği yeniden üretme, belirleme çabasıyla hareket etmektedir. Kültür endüstrisi bireyin kendi varoluşu üzerinde nasıl düşünmesi, bireyin doğa ve çevresine karşı nasıl davranması gerektiği, hangi nesneleri satın alacağı gibi eylem ve tutumları belirler. Dolayısıyla kültür endüstrisi hayali kısa mutlulukları yaşatır. Zihinsel muhakemeye değil, duygusal hâkimiyete önem verir. Bu nedenle kültür endüstrisinin toplam etkisi aydınlanma karşıtı bir etki olarak yansır. Aydınlanma, doğa üzerinde giderek artan bir biçimde teknik hâkimiyet kurma çabasıyla, bir kitle aldatmacası olarak bilincin zincirlenmesinin aracına dönüşmektedir. Bu durum bireylerin özerk, bağımsız ve bilinçli bir şekilde düşünmesini ya da yargıya varmasını etkilemekte, yapacağı seçim ve tercihler ise hâkim olan popüler ürünler bağlamında olmaktadır. Bu bakımdan tüm bu süreçlerde kültür endüstrisinin birey ve toplumların üzerindeki sorumluluğu azımsanamayacak kadar büyük olmaktadır.[258] Dolayısıyla kültür endüstrisinin etkisi altındaki bireyler ve toplumlar, eleştirel bir yorum yapmadan, çevre ve insan üzerindeki bilinçli davranış ve tüketime önem vermemektedirler. Bununla birlikte tüketim çılgınlığına kapıldıklarından ileri ki yıllarda gerçekleşme ihtimali olan doğanın ve çevrenin tahribat ve bozuluşunu düşünmeden hareket etmektedirler. Bu nedenle insanlar kültür endüstrisi üreticilerine kapıldıkları için akıl tutulmasını yaşamaktadırlar. Bu akıl tutulmasını bireyler kendi öz-çıkarları üzerinden aklı araçsallaştırarak, istedikleri ve sevdikleri nesneye sahip olmak için kullanmaktadırlar. Bireyler kendi öz varlıklarının devamını sağlayabilmek ve güzel bir yaşam sürdürebilmek için popüler olan nesneleri satın almak istemektedirler. Ayrıca, sistemin belirlediği davranış ve düşüncelere göre hareket ettikleri için kendi düşünme yetilerini kaybederler. Dolayısıyla bireyler bu durumda hayatta kalmak için tüketmeye yönelmekte ve bu dünyada kendilerine yer açmak için de doğa ve çevreyi tahrip etmektedirler.

Erich Fromm ise günümüz insanın psikolojisini gözler önüne sermektedir. "Günümüz aşırı üretim toplumunun belki de en önemli özelliği sahip olma biçimidir. Tüketilen şeyin kişiden geri alınması imkânsız olduğu için, bu durum korku duygusunu azaltmaya yarar. Ama her tüketilen şey, tüketildiği andan itibaren, tüketiciyi tatmin edemez hale geldiği için de, insanlar yeniden ve daha fazla tüketime yönelmek zorunda kalırlar."[259] Dolayısıyla bu tüketim ve satın alma çabalarının sonu olmadığı halde

[258] Adorno, *Kültür Endüstrisi- Kültür Yönetimi,* 119.
[259] Erich Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, çev. Aydın Arıtan (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 48-49.

insanların daha da tüketmesi ve satın almasının kapital sistemin gerek kültürel ürünler üzerinden gerekse ekonomik metalar üzerinden özendirdiği aşikârdır. Günümüz mülkiyet sahiplerin anlayışı ise şöyledir: "Mülkiyetimi nereden ve nasıl elde ettiğim, ayrıca onu nasıl kullandığım kimseyi ilgilendirmez. Yasalara karşı gelmediğim sürece haklarım mutlak ve sınırsızdır."[260] Dolayısıyla bu politikalar ışığında insanın insana yaptığı tek şey, tekelini elinde bulundurduğu hammaddeyi satmak, ona ihtiyaç olduğunu göstermektir. Bu bakımdan insanların kendi aralarında gelişen bu çekişme ve kavga hallerinin nedenleri ise insanlara doğa ve çevreyi unutturmuştur. Günümüzde doğanın kaderi fütursuzca tüketen, düşünmeyen bir sınıfa kalmıştır. XX. yüzyılın popüler kültürü, bireyi tükettiği ve satın aldığı kadar var olduğunu da göstermektedir. Dolayısıyla bu kitlesel tüketici kültüre yetecek yeni hammadde ve kaynak arayışları daha sık olacak; insan, doğa ve çevreyi tahrip etme hakkını da kendinde bulacaktır.

Doğayı sömürme ve tahrip etme yalnızca günümüz dünyasının, yani popüler kültürün bir ürünü değildir. Düşünsel ve inançsal açıdan baktığımızda insana atfedilen özel konum çok eskilere dayanmaktadır ki bu durum insanların doğayı ve diğer canlıları araç olarak kullanmasına yol açmıştır. Örneğin, İncil'in ilk bölümlerine baktığımızda 'Bütün yaratıklar insana boyun eğecektir.' İnsan merkezci etiği ve doğaya sahip olma düşüncelerinin özetini vermektedir. Dolayısıyla doğa aynı doğa olarak kalmış ama insan, aynı insan olarak kalmayı beceremeyiştir.[261] Örnek vermek gerekirse, Papa IX. Pius, teolojiye göre insanın hiçbir hayvana karşı bir görevi olmamasından ötürü, Roma'da hayvanlara karşı zulmün önlenmesiyle ilgili bir derneğin kurulmasına izin vermemiştir. Bu bakımdan insanın doğaya hâkim olma ve onu kendi boyunduruğu altına alma çabaları, insanın öncelikle doğayla hayvanla kavga etmesinin tarihini başlatmakla birlikte, insanın insanı boyunduruk altına almasının tarihini de başlatmıştır.[262] Doğa ve çevreyi kendi öz-çıkarları doğrultusunda boyunduruk altına almak isteyen insanlar, doğaya kendisine göre biçim vermeye çalışmış ayrıca, insanın kendi düşünme, anlama ve sonuç çıkarma gibi yetilerini de elinden almıştır. Rene Dubos, "İnsanın doğaya yaratıcı olarak müdahale etmesini önerir. Ona göre insan, yaşamının pek az zamanında doğanın sadece bir tapıcısı, onun eylemlerinin edilgin bir seyircisidir. İnsan doğaya form

[260] Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak,* 95.
[261] Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 98.
[262] Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 128.

verirken insan olur."[263] Dubos'un insanın doğayı yeniden kurma ve kullanma imkânını "Allah adamı aldı, baksın ve onu korusun diye Aden bahçesine koydu. (Tekvin, 2:15)"[264] ayetiyle savunur. Dubos bununla birlikte ilkel insanların keçilerinin doğayı tahrip ettiğini ve erozyona neden olduğunu da belirterek insanın tek önemli değer olduğunu, doğanın büyük bir kısmının insanın refahı için gerekli olduğunu söyleyerek insanın yaratılışı bakımından piramidin tepesinde olduğunu da söylemektedir. Dubos'a göre aydınlanmış insan merkezciliğin, insanın doğayı kendi çıkarı ve refahını gözetmeden, kendisi için sevmeden doğaya karşı koyamayacağını ve doğayı kontrol edemeyeceğini söylemektedir. Dolayısıyla Dubos, doğanın hâkimiyetinin ele geçirilmesinin anahtarının doğanın kendisinde olduğunu ve doğanın kendi dilinden harekete geçildiği takdirde doğanın insanlığa esir olacağını söylemektedir.[265] Bu düşünce, katı veya sıkı insan merkezcilik olarak tanımlamakla birlikte insanlık tarihi boyunca hüküm sürmüştür. Bununla birlikte Bryran G. Norton, insan merkezciliği ikiye ayırır. "Bu ayrım Sıkı İnsan merkezcilik ve zayıf insan merkezcilik. Eğer bir değer kuramının desteklediği bütün değerler bireylerin hissedilen yeğlemelerinin tatminine atıfta bulunarak açıklanıyorsa, o kuram sıkı İnsan merkezci; fakat bireylerin hissedilen yeğlemelerinin tatminine ya da düşünceli yeğlemelerin belirlenmesine esas olan bir dünya görüşünün birer ögesi olarak var olan ideallerle ilişkisine atıfta bulunarak açıklanıyorsa, o değer kuramı zayıf insan merkezcidir."[266]

Popüler kültür ve modernizm kitlesel tüketim bağlamında insan merkezcidir. Çünkü kuram, bireyin kendisine daha uygun olanı bulup bireyi ona yöneltmektedir. Dolayısıyla dönemin kitlesel olarak tüketilen nesneler toplum tarafından değer verilmişse daha çok tüketilmesine olanak vermektedir. Bu bakımdan sıkı merkezci değer sisteminde bireyin arzu ettiği nesnelerin üzerinde herhangi bir denetleme mekanizması olmadığı için birey doğayı, kendi ihtiyaçları ve kullanışları doğrultusunda her zaman kaynak olarak ve kendisine hizmet edecek şekilde ürünler yapmak üzere kullanacaktır. İnsan, doğayı kendisi için bir hammadde deposu olarak görüp, hızlı gelişen teknolojiye ve tüketime ayak uydurmak ve yetişebilmek için doğadan bir takım teknik ve pratikleri

263 Ünder, *Çevre Felsefesi,* 142.
264 Ünder, *Çevre Felsefesi,* 142.
265 Ünder, *Çevre Felsefesi,* 142.
266 Ünder, *Çevre Felsefesi,* 141.

öğrenerek, doğa ve çevreyi elden geçirecektir.[267] Bu durumda birey sistemin kölesi haline gelerek bir meta olmuştur. Bu bakımdan öznel aklın çevreye olan ilişkisi de günübirlik olup sadece modern tüketim toplumlarına ayak uydurarak yaşamaya çalışmaktan öteye gidemez. XX. ve XXI. yüzyıllarda amaçların araç olduğu kapital sistemin içinde öznenin yerinin, nesnelerin ve tüketimin dünyası olduğu aşikârdır. Bu sistemi ve insan çıkarını korumanın altında yatan politika ise şöyle açıklanabilir: Tüketici felsefeyle birlikte 'aydınlanmış öz-çıkar' ve İnsan merkezci etikle karşılaşmış olacağız. Şöyle ki, aydınlanmış öz-çıkar argümanı, "insan çıkarlarını merkeze aldığı için insan merkezcidir. Buna göre, diğer canlılara ve genel olarak doğaya özsel değer atfetmeye gerek yoktur. İnsan öz-çıkarını merkeze alarak da doğa ve çevre pekâlâ korunabilir."[268] Aydınlanmış öz-çıkar argümanı ile canlıların kendi öz varlığını olduğu gibi kabul edilemez. Kabul ya da değer kararı, insanların vereceği önem bağlamında verilmektedir. Dolayısıyla insanların doğa ve çevreyi koruma, tahribat ve bozulmayı önleme çabaları kendi öz-çıkarları doğrultusunda olmaktadır. Bu bakımdan insanlar kendi eleştirel düşünce ve karar verme yetilerini bir kenara bırakarak, duygu ve isteklerini tatmin etmek ve doyurmak için bu yanılsamaya kapılmaktadırlar.

Modern kitle kültürünün bütün tekniklerinde görüldüğü türden bir kalıplaşma sürecinde propagandacı tahrik ve mesajlar, satın almayı ve tüketmeyi arttırmak açısından çok etkili gördüğü reklamları ve reklam sloganlarını standart hale getirmiştir. Bu standartlaşma da yine stereotip düşünceyle bireyin, o dönemin psikolojisine göre gündemde olan herhangi bir nesneye duyulan ihtiyacı, insana özgü o nesneyi bütün insanlığa atfetmektedir. Başka bir deyişle, bir şeyi sonsuza dek aynen tekrarlamak; sistemden, modadan, yeni tüketici nesnelerden beklenen talep, davranış olarak belirlenmektedir.[269] Bu bakımdan sıkı merkezci değer sisteminde bireyin arzu ettiği nesnelerin üzerinde herhangi bir denetleme mekanizması olmadığı için birey doğayı, insanın kendi ihtiyaçları ve kullanışları doğrultusunda her zaman kaynak olarak ve kendisine hizmet edecek şekilde ürünler yapmak üzere kullanmaktadır. Bu bakımdan tercihlerin doyurulması için piyasa şirketleri, tüketimin üretimine başvururlar. Bu yaklaşımlarla kişisel yarar, mutluluk, iyilik gibi kavramlardan yararlanırlar, fakat çevreyi düşünmezler.

---

267 Ünder, *Çevre Felsefesi,* 141.
268 Ünder, *Çevre Felsefesi,* 139.
269 T. W. Adorno, *Toplum Üzerine Yazılar*, çev. M. Yılmaz Öner (İstanbul: Belge Yayınları, 2006), 49.

Tüm bu anlatılanları toparlamak gerekirse, çevrenin efendisi olduğunu düşünen insan, etik ilkelerin ancak kendisi için olduğunda anlamlı olacağını düşünmüştür. İnsanlar kendi gereksinimlerinin, tercihlerinin, satın alacağı ve tüketeceği şeylerin özel bir değere sahip olduğunu, dolayısıyla insanın çıkarlarının öncelikli olduğunu, bu çıkar ve gereksinimlerin karşılanmasının hayati bir öneme sahip olduğunu düşünürler. Ayrıca, insan dışı varlıkların (canlı ya da cansız) kendinden menkul değerleri olmayıp bu varlıklar insanların faydasına oldukları ölçüde değerli sayılmaktadır. Dolayısıyla insan için değerli olanın aynı zamanda doğa için de değerli olduğu düşüncesi ortaya çıkmıştır. Fakat bu değer insan için öncelikli olduğundan doğa ve çevrede yaşayan varlıkların önemi, varlıklara değer verilmesi ya da varlıkların yaşama hakkına sahip olduğu düşüncesini örtbas etmektedir.[270]

Doğa, akıl tarafından konulmuş bir amacı ve dolayısıyla hiçbir sınırı olmayan mutlak sömürünün nesnesi konumuna gelmiştir. İnsanın doğa ve çevre üzerindeki sömürüsü hiçbir sınır tanımamaktadır. Doğa tarihine baktığımızda canlı türlerin en çok ve yoğun olduğu dönemlerde bile, insan türünün doğa üzerindeki egemenliğini görmek mümkündür. Bu bakımdan insan türünün açgözlülüğünün ve tüketme arzusunun sonu olmayacaktır. Bunun sonucu olan pratik davranışlar, doğayı sadece etkin bir sömürü açısından gören bilimsel çalışmalar da dâhil olmak üzere pek çok etken insan ve doğa arasında çatışmalara neden olmuştur. Bu algılama biçimi, insanların ekonomik ve siyasal ilişkiler içinde birbirlerine bakış tarzlarını da belirlemiştir. İnsanların doğaya bakış biçimleri, eninde sonunda, insanların zihnindeki insan imgesine göre yapılmıştır. Dolayısıyla öznel akıl doğrultusunda hareket eden bireyler, sorumsuzluğa, olan bitene kayıtsız kalmaya, kendi çıkarına göre ve istediği gibi davranmaya, istediği şeyleri satın almaya ve keyfiliğe düşmektedir. Ayrıca bireyin bilinci, özne ile nesne arasında yabancılaştığı için toplumsal şeyleşmeye yani, toplumsal harekete, toplumsal tüketime ve toplumsal yaklaşımlara ayak uydurmak zorunda kaldığından dünyanın bir amaçlar dünyasından bir araçlar dünyasına dönüşmesine; daha çok tüketime, daha çok satın almaya, daha çok çevrenin daha çok bozulmasına ve doğanın tahribatına neden olmuştur.[271]

---

[270] A. G. Karakoç, "Çevre Sorunlarına Etik Yaklaşım", içinde *Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar*, ed., Mehmet C. Marin ve Uğur Yıldırım, (İstanbul: Beta Yayınları, 2004), 59-72, 63.

[271] Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 126-131.

Adorno'ya göre, XX. yüzyılda insanlar, toplumsal yaşamın bütünlüğünü farklı açılardan değerlendirebilme, yorumlayabilme, kendi değer ve özgürlüklerini kurma çabası göstermeden değişim ve dönüşüm konusunda mücadele edebilmenin olanağını hiç düşünmemiştir. Aşırı tüketime ve bozulmalara karşı tedbir almayan insanlar, doğada kalacak canlıların ve onların yerine gelecek insanların bu doğa ve çevrede nasıl yaşam süreceklerine dair düşünme ve hayal etme yeteneklerini yitirmiştir. Dolayısıyla, sorgulama ve değişim için hayal etme yetilerini kaybeden dönemin birey ve toplumları, yaşadıkları dönemin olumlu-olumsuz getirilerini sorgulamadan kabul etmiş ve her şeye kayıtsız kalmışlardır. Dahası, bireyler var olan düzene sımsıkı sarılmakta ve bu düzen içinde yaşamaya çabalamışlardır.[272] Dolayısıyla bireyler yapılan eleştirilere karşı duyarsız hale geldiği için sistemin belirlediği doğru ve yanlışları kabul etmektedirler. Bu da daha bilinçsiz tüketici, daha bilinçsiz birey ve toplumlar yaratmaktadır. Doğanın kâbusu olan tüketim, reklam, satın alma politikaları ve kapitalizm, çevrenin ve doğanın telafi olmayacak tahribatlarına hız kazandırmaktadır. Bu yüzden ya aklı doğru bir şekilde kullanmalı ya da öznel akıl doğrultusunda hareket edilip, vazgeçilemeyen haz ve duyguların esiri olunmalıdır.

[272] T. W. Adorno, *"Bir Şeyler Eksik: Ütopik Özlemin Çelişkileri Üzerine Ernst Bloch ile Theodor Adorno Arasında Bir* Tartışma", çev. Hakkı Hünler, Defter Dergisi, Sayı42(2001), 151-168.

SONUÇ

Frankfurt Okulu, interdisipliner alanda toplumsal olay ve durumları, politik ekonominin teorik ve pratik alanda sosyolojik yansımalarını, modern akıl çağında bireyin konumunu araştırmıştır. Özellikle aklın yozlaşmasıyla başlayan insanın doğaya ve kendine neden yabancılaştığını incelemiştir. Horkheimer ve Adorno, eleştirel teori ile bireyin sosyal yaşam alanlarındaki davranış ve tutumlarına yönelik birtakım çalışmalar yaparak yeni bir toplum felsefesi kurmuştur. Bu düşünürler, eleştirel teoriyi toplumun psikolojik ve sosyolojik gereksinimleri bağlamında incelemiş, bir bakıma toplumun psikanalizini yapmışlardır.

Okul, XX. yüzyılda bireyin değişimini ekonomik, kültürel, sosyal çevre konumunda araştırarak, öznenin tarihsel arkeolojisini yapmıştır. Şöyle ki bireyler aklı, daha başka nesnelere sahip olmak için bir araç haline getirmiş böylece aklın doğa ve çevre üzerindeki hâkimiyeti artmış ama bireylerin kendilerini kontrol etme yetileri yok olmuştur. Aklın yanlış kullanımı çevrenin bozulmasına, doğanın tahrip olmasına ve aşırı tüketime neden olmuş; her şeye kayıtsız kalan bireyler yaratmıştır. Bu bakımdan doğa ve çevrenin önemi unutulmuştur. Modern dünyada hızla gelişen teknoloji ve bilim doğrultusunda çarpık kentleşme, küresel ısınma, doğanın kendini yenileyememesi gibi sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu nedenle çevre üzerine düşünme, çevrenin önemi ve çevre etiğinin nasıl olması gerektiği üzerine düşünülmeye başlanmıştır. Horkheimer, bu sorunların nedenini nesnel akıl ve öznel akıl bağlamında düşünmemizi mümkün hale getirmektedir.

Nesnel akıl evrensel bir akıl tasarısı yaratarak insanların bu akla göre davranmalarını bekler. İnsanın davranış ve tutumlarını, amaçlarını evrensel rasyonalist sistemde düzenler; doğa ve çevrenin rasyonalist olarak düşünülmesine olanak verir. Dahası, insanların bu sisteme göre davranmalarını bekleyerek insanların kendi varoluşunun anlamını doğada bulacağını kurgular. Bu nedenle bireysel düşünce ve

davranışların ölçütü, sadece insan ve insanın amaçları doğrultusunda olmayıp bu bütünün nesnel yapısına, önemine ve değerine; evrensel hakikatlerin bilgisiyle kişisel davranış ve tutumların ölçülü olmasına ve aklın doğru bir şekilde kullanılmasına işaret eder. Görüldüğü gibi nesnel akıl, bireylerin evrensel kavrayış anlamında aklı, doğa ve insan düzleminde ölçüt alarak belirlemeye çalışıyordu. Buna göre nesnel akıl düşüncesi, varlığın kendisinde içkin halde bulunan rasyonelliğe işaret etmektedir. Dahası, nesnel akıl evrensel hakikatin bilgisiyle kişisel çıkar ve istekleri uzlaştırmaya çalışmıştır.

Bunun tam karşıtı olan öznel akıl ile hareket eden birey ve toplumlar özgür bir şekilde doğa ve çevre üzerinde hâkimiyet kurmuştur. Öznel akıl ile düşünen, hareket eden bireyler ve toplumlar sahip olmak istedikleri nesneyi alana kadar aklı kullanmaktadır. Yani, araçlar ve amaçlar doğrultusunda hareket etmektedir. Bireyler amaçlarına ulaşmak istediklerinde araçları dilediğince kullanmaktadır. Yani, kısa yoldan amaca ulaşabilmek için akıl araçsallaştırılmaktadır. Dolayısıyla bireyin; doğa, çevre ve insan arasında kurduğu ilişki kısa olmaktadır. Bu kısa vadede yaşanan ilişkide birey doğayı kendi hizmeti için kullanmaktadır. Dolayısıyla araçsal akıl; toplumsal ahlaki yapıda, insan ilişkilerinde ve düşüncelerinde, doğa ve çevrede yeni oluşumlar bağlamında kendini güncelleyerek bireylerin ve toplumların kendi başlarına bir anlam bulma ya da analiz yapma yetilerini güçleştirmektedir. Bunun sonucunda öznel akıl ile hareket eden insanlar bilinçsiz özneyi yaratmış, olguların hangi amaçla var olduğu düşüncesini yok etmiştir. Doğa ve çevreyi tahakküm altına alma çabaları doğmuştur. Bu nedenle öznel akıl, akla uygun şeylerin yararlı şeyler olduğunu düşünerek, beğeni algısıyla, sahip olma düşüncesiyle, alacağı haz ve mutlulukla, tercih ve isteklerle desteklemektedir. Dolayısıyla öznel akılda amaçların araç, aklın ise o amaç ve hedefe ulaşmak için kullanılan araç olduğu görülmektedir.

Horkheimer aklın; ekonomide, sosyal hayatta, duygularda, tüketimde, birey ve toplumların çevre ve doğaya karşı yaklaşımlarında daha sığ yaşam alanlarına ve karanlığa doğru sürüklediğini ifade etmiştir. Bunu nesnel akıl ve öznel akıl ayrımında apaçık görmekteyiz. Ayrıca Horkheimer, öznel akıl bağlamında bireyin çevre ile olan ilişkisinin araçsal bir değer, önem, hassasiyet ve duyarlılık bağlamında kurulduğunu söylemiştir. Bu durum çevre ve doğanın kullanım değeri açısından ne kadar önemsendiğini ve metalaştırıldığını göstermektedir. İnsanlar, doğada yaşayan canlılara

kullanım değerine göre önem verdiği için çıkarları ile bağdaşan varlıkları korurken, bağdaşmayanlara duyarsız olmaktadır.

Adorno ise insanın çevre ve doğa ilişkisinin fayda üzerine kurulduğunu şöyle açıklamıştır: İnsan her şeyin ölçüsü olarak tasarlanmış doğayı, çevreyi ve insanı nesnel bir varlık olarak değil, nesne olarak gördüğü için onların değersiz hale geldiğini ifade etmiştir. Bu durumda bireyin önü açıldığı için başka nesneye sahip olana kadar aklı ve duyguları araçsallaştırmıştır. Bu bakımdan doğayı, nesneler yığını ya da varlık alanlarını araçlar alanı olarak gördüğü sürece, düşünen bireyin belli bir noktadan sonra kendine bir anlam ve yaşama nedeni bulamayacağını ifade etmiştir.

Modern Çağ, bireysel özgürlüğü ve öznelleşmeyi yüceltirken; yok oluşun zeminini hazırlamaktadır. Çünkü öznel araçsal akıl, bireyi özgür akıl bireyselleşmesi altında araçsallaştırdığı için kendi varoluşun farkına varmayacak şekilde özgürleştirmektedir. Bu durum bireyin doğa ve çevreye karşı duyarsız kalmasına neden olmuştur. Dolayısıyla birey daha çok tüketmeyi ve sahip olmayı düşünürken arkasında bırakacağı kirlenmeyi; bozulmayı düşünmemektedir. Durum böyle olunca kapitalist ekonomik düzen tüketim amacıyla üretim yerine, üretim amacıyla tüketim modeline geçmiştir. Önemli ve gerekli nesneler yerine hızlı tükenebilen ve kısa mutluluk veren nesneler üretilmiştir. Dahası, kitle iletişim araçları, kültür endüstrisinin en çok faydalandığı alanlardan biri olduğu için dünya gündemini, doğa olaylarını, bilimsel gelişmeleri, popüler olan her şeyi takip etmek daha kolay hale gelmiştir. Toplum tarafından en çok tüketilen, en çok tercih edilen ürünler üzerinden bireylerin o ürünleri satın almasını, tüketmesini bireylere empoze ederken, oluşan tüketici kitlesi doğa ve çevrede oluşacak bozulmalara ve tahribata karşı duyarsız davranmaktadır. Bu durumda çevresel kirlilik, israf ve doğa tahribatı kaçınılmaz olmaktadır.

Bu bakımdan modern tüketim ideolojisi, bireyi kendi kaderine terk etmiş durumdadır. Yeni gelen jenerasyon, üretme kaygısı olmadan tüketmektedir. Tüketim bir amaç haline geldiği için doğa, insanın aleti olmuştur. Sanayileşmenin gelişmesiyle üretilen malların küresel anlamda pazarlanması ve tüketilmesi için bireylerin ekonomik statüsü gözetilmeksizin o mala sahip olmaları arzu edilmektedir. Dolayısıyla bireyin amacı bir şeylere sahip olmak ve bir şeylerden zevk almaktır. Bu bakımdan bireysel ve küresel ekonomik dengelerin değişmesi birçok kültürel, sosyal ve ideolojik etkileşime

sebep olmuştur. Bireylerin yeni sosyal yaşam alanları bulma çabaları, ekonomik ve kültürel ilişkilerini düzeltme girişimleri ile birlikte doğa ve çevreye karşı yaklaşımlarının yanında, bireyler sürekli değişen teknolojiyi, modayı, reklamı, popüler olan nesne ve düşünceyi takip etmek zorunda kalmıştır. Fakat arkasında bıraktığı çevreyi ve doğayı düşünmemiştir. Dolayısıyla modern hayatın girdabında yaşamaya çalışan bireyler; gündelik hayatı etkileyen bireysellik, çoğulculuk, kişisel beğeniler, özgürlük, eğlence, tüketim vb. gibi kavramları benimsemiştir. Devingen bir kaosun içinde gelişen tüm bu değişimler; "katı olan her şeyi buharlaştırmış", eski kavram ve değerlerin yerine, modernliğin gereği olan yenilerini getirmiştir. Dolayısıyla birey; mücadele, çelişki, parçalanma, yenilenme, takip etme, aynı düşünme ve belirsizlik akıntısında sürüklenmiştir.[273]

XX. yüzyılda yaşayan insanın tercih ve istekleri toplumsal düşüncelere göre değişmiş, hâkim olan politikaya ve ekonomiye göre şekillenmiştir. Totaliter rejimin ve modernitenin aynı döneminde yaşayan birey, varoluşsal bunalım yaşamıştır. Dolayısıyla insan kendi varoluşunu kurmakta yetersiz kalmış, bireyin kendi düşünce ve tercihleri belirsiz hale gelmiştir. Akıl, araç haline gelerek nesneleri satın almak için kullanılmıştır. Birey daha çok kendi kişisel haz ve mutluluğu düşündüğü için çevre ve doğayı önemsememiştir. Dolayısıyla XX. yüzyılda yaşayan bireyin varoluş durumu kapital sisteme, popülariteye ve moderniteye göre değişmektedir. Bireyin bu yüzyılda göstereceği hassasiyet ve önem gelecek nesilleri ve canlıları etkileyeceğinden önemli hale gelmektedir. Bu durumda birey kendi varoluş amacını ya doğayı önemseyerek kuracak ya da kişisel haz ve mutluluk ile uğraşacaktır.

Bu durumları düşündüğümüzde Frankfurt Okulu XX. yüzyılda bireyin değişimini ekonomik, kültürel, sosyal bir çevre konumunda araştırarak, öznenin tarihsel arkeolojisini yapmıştır. XX. yüzyılda öznenin varoluş koşulu, istek ve arzulara bağlı olarak değişen aşırı tüketimden etkilenmiştir. Bu bakımdan birey, kendine yeni bir yaşam alanı bulabilmek için kitlesel hareketlere, düşüncelere ve tüketime maruz kalmıştır. Dolayısıyla sistem, bireyi tüketen bir otomat haline getirmenin yanı sıra aklın muhakemesini de işlevsiz hale getirmiştir. Bireyin nesnel aklı, öznel akılla yer değiştirmiş; doğanın hâkimiyetini ve çevrenin fütursuzca talan edilişini, kendine verilmiş bir hak olarak görmüştür. Bu bakımdan Frankfurt Okulu; öznenin nesneye karşı

[273] Berman, *Katı Olan Her şey Buharlaşıyor*, 27-30.

koyamamasının acizliğini, aklın yitimini, aşırı tüketimin sonucunda çevrenin bozuluşunu göstermiştir. Doğanın katledilişinin en temel nedenlerinden olan, amaçları araç haline getiren ve öznel aklın hâkimiyetine karşı koyamayan insanı tüm çıplaklığıyla ortaya sermiştir.

KAYNAKÇA

Açıklamalı Afet Yönetimi Terimler Sözlüğü (AFAD), T. C. Başbakanlık, Ankara: 2014.

Adorno, T. W ve Max Horkheimer. *Sosyolojik Açılımlar*, Çeviren M. Sezai Durgun ve Adnan Gümüş, Ankara: Bilgesu Yayınları, 2011.

Adorno, T. W. *Mınıma Moralıa*, Çeviren Orhan Koçak ve Ahmet Doğukan, İstanbul: Metis Yayıncılık, 2009.

Adorno, T. W ve Max Horkheimer. *Teori ve Pratik Üzerine*, Çeviren Orhan Kılıç, İstanbul: Metis Yayıncılık, 2013.

Adorno, T. W ve Max Horkheimer. *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çeviren Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2014.

Adorno, T. W. *Negatif Diyalektik*, Çeviren Şeyda Öztürk, İstanbul: Metis Yayınları, 2014.

Adorno, T. W. *Toplum Üzerine Yazılar*, Çeviren M. Yılmaz Öner, İstanbul: Belge Yayınları, 2006.

Adorno, T. W. *Kültür Endüstrisi ve Kültür Yönetimi*, Çeviren Nihat Ülner ve Mustafa Tüzel ve Elçin Gen, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Adorno, T. W. "Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken". Çeviren Bülent O. Doğan, *Cogito Dergisi*, Sayı36 (2003):76- 84.

Adorno, T. W. "Bir Şeyler Eksik: Ütopik Özlemin Çelişkileri Üzerine Ernst Bloch ile Theodor, Adorno Arasında Bir Tartışma". *Defter Dergisi,* (Çev. Hakkı Hünler), 2001, Sayı 42 (2001): 151 -168.

Aydın, Mustafa. *Kültür Sosyolojisinin Temel Kavramları*, Kültür Sosyolojisi, editör Köksal Necmettin Doğan- Alver Köksal, Ankara: Hece Yayınları, 2013.

Aristotales. *Politika*, Çeviren Mete Tuncay, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1983.

Assoun, Paul ve Laurent. *Frankfurt Okulu*, Çeviren Işık Ergüden, Ankara: Dost Kitabevi, 2014.

Akkoyunlu, Ertan Kıvılcım. "Çevre Etiği". *Amme İdaresi Dergisi*. Sayı1(1998): 125.-139.

Alemdar, Korkmaz ve İrfan Erdoğan. *Popüler Kültür ve İletişim*, Ankara: Ümit Yayıncılık, 1994.

Bottomore, Tom. *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*, Çeviren Ümit Hüsrev Yolsal, İstanbul: Say Yayınları, 2016.

Bağce, Emre. Sunuş, *Frankfurt Okulu*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2015.

Bacon, Francis. *Novum Organum*, Çeviren Sema Önal, İstanbul: Say Yayınları, 2012.

Batı, Uğur. *Tüketici Davranışları*, İstanbul: Alfa Yayınları, 20015.

Baudrillard, Jean. *Tüketim Toplumu*, Çeviren Hazal Deliceçeylı ve Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004.

Bernstein, J. M. "Sunuş", içinde; Theodor W. Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, Çeviren Nihat Ülner ve Mustafa Tüzel ve Elçin Gen, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Behrens, Roger. *Adorno Sözlüğü*, Çeviren Mustafa Tüzel, İstanbul: Versus Kitap, 2011.

Berger, John. *Görme Biçimleri*, Çeviren Yurdanur Salman, İstanbul: Metis Yayınları, 2005.

Bauman, Zygmunt. *Küreselleşme Toplumsal Sonuçları*, Çeviren Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010.

Berman, Marshall. *Katı Olan Her şey Buharlaşıyor*, Çeviren Ümit Altuğ ve Bülent Peker, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Boefeld, Werner. *Yıkıcı Akıl ve Olumsuzlama: Devlet, Sermaye, Sınıf*, Çeviren Özgür Yalçın, İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2014.

Cassirer, Ernest. "Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi", Çeviren Doğan Özlem, *Toplumbilim Dergisi- Aydınlanma Özel Sayı*, Sayı11(2000): 37-49.

Cevizci Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, İstanbul: Say Yayınları, 2017.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2013.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Ansiklopedisi*, İstanbul: Etik Yayınları, 2003.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005.

Çiğdem, Ahmet. "Şimdi" Sorulan Bir Soru Olarak Aydınlanma Nedir?", *Toplumbilim Dergisi- Aydınlanma Özel Sayı,* Sayı11(2000): 91- 94.

Çelgin, Güler. *Eski Yunanca- Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2011.

Çağan, Kenan. *Popüler Kültür ve Sanat*, Ankara: Altınküre Yayınları, 2003.

Dellaloğlu, Besim F. *Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2001.

Dellaloğlu Besim, "Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında" Cogito Dergisi, Sayı36(2003): 13-36.

Dellaloğlu, Besim F. *Sosyal Bilimlerin Felsefesi*, İstanbul Üniversitesi AUZEF.

Descartes, Rene. *Metot Üzerine Konuşma*, Çeviren: Mehmet Karasan, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1986.

Diderot ve D'Alambert, *Ansiklopedi Ya Da Bilimler Ve Sanatlar Ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*, Çeviren. Selahattin Hilav, İstanbul: YKY, 2000.

Erdoğan, İrfan ve Korkmaz Alemdar. *İletişim ve Toplum*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990.

Erdoğan, İrfan. "Popüler Kültürün Ne Olduğu Üzerine", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi,* Sayı 57(2004): 1-18.

Erdoğan, İrfan. *Popüler Kültür: Kültür Alanında Egemenlik ve Mücadele, Popüler Kültür ve İktidar,* Çeviren Nazife Erdoğan, Ankara: Vadi Yayınları, 1999.

Fiske, John. *Popüler Kültürü Anlamak*, Çeviren Süleyman İrvan, Ankara: Ark Yayınları, 1999.

Fromm, Erich. *Sahip Olmak ya da Olmak*, Çeviren Aydın Arıtan, İstanbul: Say Yayınları, 2016.

Geuss, Raymond. *Eleştirel Teori Habermas ve Frankfurt Okulu*, Çeviren Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2002.

Güçlü, Abdulbaki vd. *Felsefe Sözlüğü,* Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2008.

Goldman, Lucıen. *Aydınlanma Felsefesi*, Çeviren Emre Arslan, Ankara: Doruk Yayınları, 1999.

GÖRG, Christoph. "*Societal Relationships with Nature: A Dialectial Approach to Environmental Politics*", Critical Ecologies: The Frankfurt School and Contemporary Environmental Crises, editör Andrew Biro, 43-72. Canada: University of Toronto Press, 2011.

Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016.

Gamze, Karakoç Aysel. "*Çevre Sorunlarına Etik Yaklaşım*", Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar, editör Mehmet C. Marin ve Uğur Yıldırım, 59-72. İstanbul: Beta Yayınları, 2004.

Güvenç, Bozkurt. *Kültürün ABC'si*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.

Güvenç, Bozkurt. *İnsan ve Kültür*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979.

Gülenç, Kurtul. *Frankfurt Okulu*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016.

Gans, Herbert J. *Popüler Kültür ve Yüksek Kültür*, Çeviren Emine O. İncirlioğlu, İstanbul: YKY, 2005.

Hampson, Norman. *Aydınlanma Çağı*, Çeviren Jale Parla, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1991.

Haluk, Akalın Şükrü. *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumları Yayınları, 2011.

Horkheimer, Max. *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, Çeviren Mustafa Tüzel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.

Horkheimer, Max. *Akıl Tutulması*, Çeviren Orhan Koçak, İstanbul: Metis Yayıncılık, 1998.

Jay, Martin. *Diyalektik İmgelem*, Çeviren Sevgi Doğan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.

Kant, Immanuel. *Seçilmiş Yazılar*, Çeviren Nejat Bozkurt, Ankara: Sentez Yayıncılık, 2014.

Kocaoğlu, Mehmet. "Aydınlanmayı Yeniden Düşünmek: Horkheimer ve Adorno", *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı3(2018): 159 -180.

Keleş, Ruşen. *Can Hamamcı; Çevre Bilim*, Ankara: İmge Kitabevi, 2002.

Kışlalıoğlu, Mine ve Berkes Fikret. *Ekoloji ve Çevre Bilimleri*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.

Keleş, Ruşen. *İnsan Çevre Toplum*, Ankara: İmge Kitabevi, 1997.

Keleş, Ruşen ve Can Hamamcı. *Çevre Politikası*, Ankara: İmge Kitabevi, 2005.

Kılıç, Selim. *Çevre Etiği*, Ankara: Orion Kitabevi, 2008.

Keleş, Ruşen, ve Ertan Birol. *Çevre Hukukuna Giriş*, Ankara: İmge Kitapevi, 2002.

Kışlalıoğlu, Mine ve Fikret Berkes. *Çevre ve Ekolojisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990.

Kızılçelik Sezgin*, Frankfurt Okulu,* Ankara: Anı Yayıncılık, 2000.

Kejanlıoğlu, Beybin D*, Frankfurt Okulu'nun Eleştirel Bir Uğrağı: İletişim ve Medya*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005.

Karakoç, A. G. "Çevre Sorunlarına Etik Yaklaşım", *Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar*, Ed. Mehmet C. Marin ve Uğur Yıldırım, İstanbul: Beta Yayınları, 2004,

Marx, Karl. *Kapital: I. Cilt*, Çeviren Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları, 2009,

Marx, Karl. *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Çeviren Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1979.

Martin, D. Bruce. *"Sacred Identity and the Sacrificial Spirit: Mimesis and Radical Ecology",* Critical Ecologies: The Frankfurt School and Contemporary Environmental Crises, Ed. Andrew Biro, 111- 138. Canada: University of Toronto Press, 2011.

Marcuse, Herbert. Tek Boyutlu İnsan, Çeviren Afşar Timuçin ve Teoman Tunçdoğan, İstanbul, May Yayınları, 1975.

Marshall Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çeviren Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Ankara: Bilim Sanat Yayınları, 2005.

Mendelssohn, Moses. *"Aydınlanma Nedir? Sorusu Üzerine",* Çeviren Ali Irgat, *Toplumbilim Dergisi- Aydınlanma Özel Sayı*, Sayı11(2000): 13-15.

Mason, Herbert L. & H. Langenheim Jean, "*Language Analysis and the Concept Environmen*t", Ecologıcal Socıety of America, editör. Donald R. Strong, 325-340. America: Sayı38, 1957.

Özlem, Doğan. *Etik- Ahlak Felsefesi*, İstanbul: Notos Kitap, 2014.

Özel, Fatma Begüm ve Alper Mumyakmaz. "Max Horkheimer Ve Theodor W. Adorno'da Modern İnsan ve Tüketim İdeolojisi" *Akademik Hassasiyetler Dergisi,* 2018. 61- 79.

Özensel Ertan. "*Kültürün Popülerleşen Bir Alanı: Popüler Kültür*", Kültür Sosyolojisi, editör Köksal Alver ve Necmettin Doğan, Ankara Hece Yayınları, 2013.

R. Des Jardins Joseph. *Çevre Etiği ve Çevre Felsefesine Giriş*, Çeviren Ruşen Keleş, Ankara: İmge Kitabevi, 2006.

Slater, Phil. *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, Çeviren Ahmet Özden, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1998.

Spurk Jan*, Toplumsal Aklın Eleştirisi*, Çeviren. Işık Ergüden, İstanbul: Versus Kitap, 2008.

Swingewood, Alan. *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, Çeviren Osman Akınbay, Ankara: Bilim- Sanat Yayınları, 1998.

S. Westfall, Richard. *Modern Bilimin Oluşumu*, Çeviren İsmail Hakkı Duru, Ankara: V Yayınları, 1987.

Tanilli Server, *Voltaire ve Aydınlanma*, İstanbul: Adam Yayınları, 2003.

Tamcke, Martin. "Bir Mistik Teolog Olarak Albert Schweitzer", Çeviren Abdulmuttalip Baycar, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı12(2008): 137-145.

Therborn Göran, "Frankfurt Okulu", içinde Frankfurt Okulu, editör H. Emre Bağce, Ankara: Doğu- Batı Yayınları, 2005.

Tuna, Muammer. *Türkiye'de Çevrecilik*, Ankara: Nobel Yayınları, 2006.

Van, Reijen Willem *Adorno. Bir Giriş*, Çeviren Mustafa Cemal, İstanbul: Belge Yayınları,1999.

Williams, Raymond. *Kültür*, Çeviren Suavi Aydın, Ankara: İmge Kitabevi, 1993.